

Київський освітній центр «Простір толерантності»

Територія підтримки: безпечні простори для підлітків у часи військового конфлікту

Навчально-методичний посібник

Авторки-упорядниці: Кіра Крейдерман, Олена Почаєвець,
Ульяна Устінова

Під редакцією Анни Ленчовської

«Все просто»
Київ 2017

Посольство
Федеративної Республіки Німеччина
Київ

Створено у проєкті «Мое місце – інтеграційні заходи для дітей-переселенців у чотирьох південних областях України», за фінансової підтримки Міністерства закордонних справ Німеччини

Відповідальна редакторка: Анна Ленчовська

Авторки-упорядниці: Кіра Крейдерман, Олена Почаєвець, Ульяна Устінова

Переклад першого розділу українською: Ярослава Музиченко

Коректорка: Олена Пазюк

Дизайн, макет: Дана Верстак

Фото: Дана Верстак, Яна Коробенко

Територія підтримки: безпечні простори для підлітків у часи військового конфлікту / Ред. А. Ленчовська, авт.-упоряд. К. Крейдерман, О. Почаєвець, У. Устінова. – Київ.: «Все просто», 2017. – 64 с.

Навчально-методичний посібник «Територія підтримки: безпечні простори для підлітків у часи військового конфлікту» адресований вчителям суспільно-гуманітарних дисциплін, класним керівникам, шкільним психологам, соціальним працівникам, вихователям учнівської молоді, батькам. Посібник містить опис досвіду громадської організації «Київський освітній центр “Простір толерантності”» та методичні рекомендації з організації уроків виховної роботи у школі й заходів у позашкільній діяльності зі створення безпечного психологічного простору для підлітків, на чие життя вплинули військові дії.

Використовуючи цей посібник, педагог зможе організувати проєктну діяльність – від години спілкування або тематичного уроку до проєкту, метою якого є об'єднання заради спільних гуманістичних цінностей.

Всі права застережені

© ГО «Київський освітній центр “Простір толерантності”»

© Анна Ленчовська, передмова, 2017

© Кіра Крейдерман, упорядкування, 2017

© Олена Почаєвець, упорядкування, 2017

© Ульяна Устінова, упорядкування, 2017

© Дана Верстак, дизайн, макет, фото, 2017

ЗМІСТ

Передмова	4
(А. Ленчовська)	
Розділ І. «Будуємо мости, а не стіни».	7
Інтерв'ю зі співавторами курсу (К. Крейдерман)	
Розділ ІІ. Від «Мостів» до школи.	27
Практичні справи (О. Почаєвець)	
Розділ ІІІ. Про освітню виставку «Мое місце».	43
Практичні справи (У. Устінова)	
Про команду проекту	61

ПЕРЕДМОВА

Ми – команда педагогів, психологів і тренерів громадської організації «Київський освітній центр “Простір толерантності”» – почали працювати з дітьми-переселенцями влітку 2014 року, восени розробили програму курсу «Будуємо мости, а не стіни», взимку 2015 року створили виставку «Моє місце».

Ася, 15 років, Крим – Київ: «Перші “Мости”: відбулися через два місяці після того, як я переїхала до Києва. Стрес був дуже сильним. “Мости” витягли мене зі стану смутку, я почала спілкуватися і говорити».

Усі методики роботи ми докладно обговорювали та спостерігали, наскільки вони ефективні, змінювали відповідно до потреб часу. Через чотири роки стало зрозуміло, що те, що ми робимо у «Мостах», і те, що виникає там між дітьми, має позитивний сталий вплив на психологічне самопочуття і розвиток дитини. Я цим тішилась, але було дуже гірко те, що ми можемо організувати цей курс лише для 60–80 дітей. І на це теж складно знайти кошти, не всі батьки можуть оплатити участь дитини, а в Україні дуже багато дітей, декілька мільйонів. Під час роботи з педагогами у проекті «Моє місце» я зустріла таких вчителів, яким теж важливо і цікаво, щоб клас був простором психологічної безпеки та розвитку для дітей. У спілкуванні з такими педагогами виникла ідея поділитися своїми наробками... І не лише на семінарах, а у книзі, яку людина може відкрити за потреби будь-коли.

Думаю, що наш читач – це зацікавлений педагог, який хоче змін, який ставить собі питання про те, як удосконалити роботу, який, як і я, відчуває надзвичайну важливість саме гуманістичного виміру в нашому житті під час війни. Йдеться про те, що у дітей має бути дитинство, навіть якщо ці діти вимушені жити під обстрілами, або вони їх пережили, переїхали до нового міста, можливо, втратили своїх друзів чи когось із близьких. Також це про всіх українських дітей, які постійно чують новини про збройний конфлікт, малюють послання для солдатів... У них має залишитись дитинство. Я впевнена, що є педагоги, які теж так це бачать і бажають цим дітям допомогти. Не вбачаючи в них тільки жертв трагічних обставин, а людей, які хоч і потрапили у складні обставини, та мають великий потенціал майбутнього розвитку.

Запропоновані в цій книзі вправи та методичні рекомендації орієнтовані на те, щоб особистісно різні діти ефективно взаємодіяли у команді, повніше розкривали свій потенціал, навчилися аналізувати факти та робити власні висновки, почувалися безпечніше. Діти, які постраждали від анексії Криму та агресії Росії на Донбасі, опиняються серед своїх ровесників з інших міст, і ми спільно осмислюємо те нове, що вони можуть робити разом. Ми живемо в країні, в якій вже п'ятий рік триває війна. Я не знаю, коли вона закінчиться. Але ми точно можемо об'єднуватися, зустрічати нових друзів, віднаходити радість і нові сенси життя.

Ця книжка може сподобатись читачеві, який теж цього прагне.

Щоб діти фокусувались на теперішньому і майбутньому, а не застрягли у травматичному досвіді, їм потрібна підтримка і впевненість дорослого, який сам буде орієнтований на це. На жаль, дорослим буває дуже складно впоратись із ситуацією, яка виникла, і дуже багато дорослих живуть минулим. Вони мають за собою тривале життя, і досить важко прийняти те, що зараз потрібно будувати принципово нове – на новому місці,

інакше облаштоване... А дітям потрібен такий дорослий, котрий бачить перспективу, котрий буде тренувати їх моделюванню свого майбутнього.

Ми запрошуємо педагогів, передусім класних керівників, шкільних психологів і педагогів-організаторів, користуватись цією книгою. Вона буде також цікава батькам.

У посібнику відображено досвід двох найважливіших проектів «Простору толерантності» у 2014–2017 роках: курсу «Будуємо мости, а не стіни» та освітньої виставки «Мое місце». Обидва проекти – про те, яким різним може бути життєвий вибір у складній ситуації, про ставлення до життя, пошук свого місця, про те, що роз'єднує людей і не дає їм можливості продовжувати стосунки, а що, навпаки, сприяє об'єднанню для розв'язання спільних проблем:

- «Будуємо мости, а не стіни» – інтенсивний курс, який спрямований на діалог, примирення та реабілітацію підлітків, які постраждали від конфлікту;

- виставка «Мое місце» розповідає про історії людей із досвідом переселення та волонтерів; на виставці підлітки працювали гідами за методикою «рівний рівному», тобто були посередниками між наративами тих людей, які давали свідчення, та аудиторію.

У книзі поєднується опис різноманітних досвідів із методичними напрацюваннями. Запропоновані методики для створення безпечного простору в сучасному українському класі, які ми перевірили у 2014–2017 роках, допоможуть підвищити ефективність навчання і виховання дітей. Якщо дитині безпечно і добре, вона навчається краще. Якщо зле, вона в скрутній ситуації, її навчальні досягнення стрімко падають.

Перший розділ побудований як інтерв'ю Кіри Крейдерман із фахівцями, які створювали курс «Будуємо мости, а не стіни». Ознайомлюючись із цими текстами, читачі знайдуть приклад міждисциплінарної співпраці, яка так необхідна українській школі. Також ви можете побачити, як розвивалась ідея курсу реабілітації, діалогу та примирення, адаптувалась з часом, як ми вдосконалювали підходи та методику роботи відповідно до контекстів.

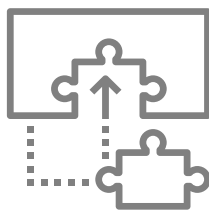
Другий і третій розділи (авторки-упорядниці Олена Почаєвець і Ульяна Устінова) містять заняття, які можна проводити на «годинах спілкування» в класі, на психологічному гуртку або під час таких програмних курсів, як «Людина і світ», «Громадянська освіта», «Етика». Всі наші заняття спрямовані на досягнення педагогічної мети і формування відповідних компетентностей, мають покроковий план проведення, роздаткові матеріали та матеріали для вчителя. Подані матеріали можуть використовуватися у наявній формі. Ці заняття також можна проводити у позашкільних підліткових клубах, таборах, гуртках.

Бажаю приємного читання та творчості разом з підлітками!

Анна Ленчовська, психологиня, директорка *Київського освітнього центру «Простір толерантності»*

РОЗДІЛ І. «БУДУЄМО МОСТИ, А НЕ СТІНИ»

Інтеграція
підлітків

Діалог
та спільне
навчання

Психологічна
реабілітація,
інструменти
вирішення
конфліктів

240
ПІДЛІТКІВ

Вимушені переселенці
з Луганської, Донецької
областей та Криму

КОРОТКА ДОВІДКА ПРО ПРОЕКТ

Громадська організація «Київський освітній центр “Простір толерантності”» створила проект «БУДУЄМО МОСТИ, А НЕ СТІНИ» – інтенсивний реабілітаційний курс для дітей, спрямований на побудову суспільного діалогу та примирення.

Метою курсу було сприяння інтеграції підлітків – вимушених переселенців зі східних регіонів країни, їхня психологічна реабілітація, створення можливостей для діалогу та спільного навчання і пошук способів розв’язання конфліктів.

У проекті у 2014, 2015 і 2017 роках взяли участь 240 підлітків. У перші два роки серед них були вимушені переселенці з Луганської, Донецької областей та Криму, а також їхні ровесників з інших регіонів України, 2017-го до них приєдналися підлітки, які живуть поруч із лінією розмежування у зоні антитерористичної операції.

Авторська програма проекту допомагає дітям віднайти внутрішні ресурси для подолання проблем, навчитися відновлюватися після стресових ситуацій.

ЗА ВЛАСНИМ ВИБОРОМ ЩОДНЯ ДІТИ МАЮТЬ МОЖЛИВІСТЬ ВІДВІДУВАТИ ПО ДВІ МАЙСТЕРНІ, СЕРЕД ЯКИХ:

Арт

Театр
імпровазаціїЯпонська
боротьба
кендо

Психологія

Хореографія

Бесіда про
майбутню
роботуУлюблені страви
літературних
героїв

Музика

Робота з
відео

Звукозапис

Діти з різним життєвим досвідом, об’єднані у групи за віком, щодня грали та спілкувалися разом. Наприклад, завдяки методиці «Театр пригнічених» учасники змогли розслабитися, відчути кожен частинку свого тіла, навчилися невербально спілкуватися між собою, мали змогу висловитися на важливі теми. Унікальними були Дні демократії* у 2014 та 2015 роках, коли учасники на власному досвіді відчули можливість вибору, зрозуміли, що їхні інтереси може представляти ровесник, що вони можуть впливати на програму проекту, приміром, організувавши свято Гелловін або квест містом Чернівці. Кожна група дітей обирала свого кандидата до Ради табору.

* Цей досвід можна застосовувати у шкільному самоуправлінні, побудованому на засадах демократії.

У цьому розділі подано спостереження, роздуми, інсайти і рекомендації від членів команди проекту «Будуємо мости, а не стіни», що ґрунтуються на досвіді підготування та проведення реабілітаційного курсу, а також співпраці з групами учителів і завучів з виховної роботи на Сході й Півдні України у 2015–2017 роках. Під час розмови ми спробували з'ясувати, як досвід цього проекту може допомогти у роботі з дітьми у школі, які практики важливо застосувати для поліпшення безпечної атмосфери в школі.

Отже, наводимо інтерв'ю із засновницею і координаторкою проекту *Анною Ленчовською*; психологом проекту *Людмилою Баталіною*; тренером і фасилітатором, який працює з групою дітей, *Мирославом Грінбергом*; тренером за методологією «Театр пригнічених» і фасилітатором, який працює з групою дітей, *Андрієм Книжним* та ведучою майстер-класів з арт-терапії *Ульяною Устіною* (з колегами спілкувалася *Кіра Крейдерман*).

ЧИМ Є ДЛЯ ТЕБЕ ПРОЕКТ «БУДУЄМО МОСТИ, А НЕ СТІНИ»?

АННА: На мою думку, це можливість для чогось чарівного. Така стихія простору, в якому можна експериментувати, творити. Мені було важливо створити сповнений довіри, підтримувальний, безпечний простір, у якому діти могли б зрозуміти, чого вони хочуть зараз або чого не хочуть.

МИРОСЛАВ: Для мене це проект, створений для конкретних вісімдесятьох, шістдесятьох, ста дітей, щоб якимось чином покращити їхнє життя. Він зроблений для дітей, відповідно до їхніх потреб і можливостей. Це його головна відмінність від решти проектів, у яких є високі соціальні функції, зовнішні завдання або місія змінити весь світ.

УЛЬЯНА: Для мене «Мости» – це процесуальна програма з дуже делікатним підготуванням. Частина дітей, з якими ми працюємо, – травмовані війною, вони перебувають у непростому психологічному стані. Для мене це щось дуже тендітне, тому я дію повільно, уважно спостерігаючи за процесом, що потребує тонкого підходу до почуттів дітей.

АНДРІЙ: Проект «Мости» – це можливість допомогти дітям, які розгублені, яким бракує ресурсу і підтримки. Це можливість отримати підтримку, хоча б на короткий час, за допомогою команди проекту й інших дітей, більш ресурсних. А в перспективі – сформувати дружні зв'язки і підтримувальний багаж, усвідомивши свої різноманітні здібності й навички або ж набувши їх під час проекту.

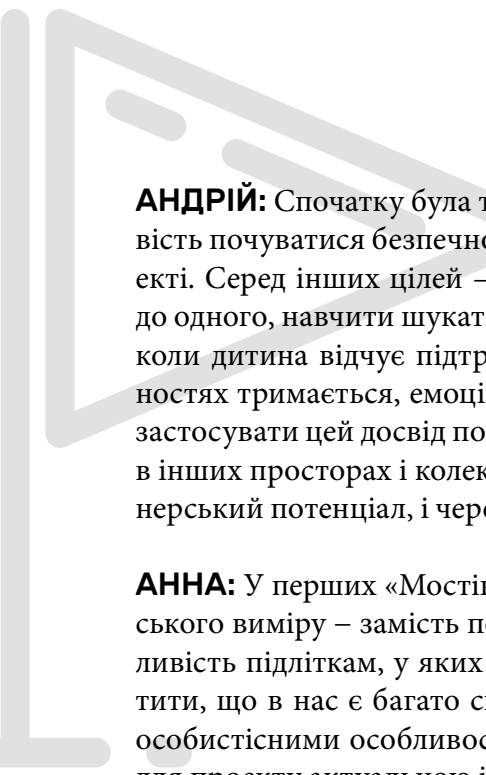

Євген Савчук проводить хореографічне заняття в «Мостах»

ЛЮДМИЛА: «Мости» для мене – це проект-дослідження, розуміння того, що відбувається з дітьми, які пережили переселення або інші травматичні події. Дослідження того, що з ними відбувалося, в якому стані вони перебувають, як вони почуваються і як впливають складні особисті події на особливості підліткового віку. Дослідження того, як впливає те, що відбувається в країні, на дитину-підлітка. Це дослідження дає можливість дорослому бути конструктивним, уважним до дитини, комфортним для неї, щоб дати їй досвід проживання, але не терапії, не навчання.

ЯКІ ЦІЛІ І ЗАВДАННЯ ПРОЕКТУ? ЧИ ЗМІНЮВАЛИСЯ ВОНИ УПРОДОВЖ 2014, 2015 І 2017 РОКІВ?

МИРОСЛАВ: Я розглядаю «Мости» як проект, орієнтований на дітей. Він не має завдання змінити життя сорока двох мільйонів українців, він має змінити життя конкретних вісімдесятьох дітей і тих, хто з ними безпосередньо пов'язаний, – батьків, родичів, друзів. Цілі проекту змінювалися для мене, залежно від ситуації. Якщо в перших «Мостах» діти перебували в «гострому періоді», адже переїхали щойно вчора або зовсім недавно, то зараз це діти з місць поблизу зони конфлікту. Змінюються діти, змінюється ситуація, відповідно, змінюється проект.

АНДРІЙ: Спочатку була така мета: підтримати дітей і підлітків, базово дати їм можливість почуватися безпечно та бути прийнятими в колективі, групі дітей, загалом у проєкті. Серед інших цілей – прищепити певне ставлення до людської особистості, один до одного, навчити шукати можливість діалогу. На мою думку, це прийде трохи згодом, коли дитина відчує підтримку. А ще важливо зрозуміти, як це працює, на яких цінностях тримається, емоційно пережити цей досвід. Ще було б добре, якби вони могли застосувати цей досвід потім, могли на нього спиратися, можливо, навіть відтворювати в інших просторах і колективах. Моя особиста мета у «Мостах» – реалізувати свій тренерський потенціал, і через «Театр пригнічених», і через інші вправи у роботі з групою.

АННА: У перших «Мостів» була мета створити простір для зустрічі і повернення людського виміру – замість поляризації, стереотипізації, нав'язування ярликів. Дати можливість підліткам, у яких саме формується ідентичність, побачити одне одного, помітити, що в нас є багато спільного, подивитися одне на одного як на людей зі своїми особистісними особливостями, а не як «представників тих чи інших груп». Ця мета є для проєкту актуальною і до сьогодні.

Друга мета – реабілітація дітей із досвідом вимушеного переселення – підлітків, які, можливо, втратили своїх друзів чи однокласників. І для нас важливо було показати їм, що на новому місці у них можуть бути друзі, пояснити, яким чином їх можна знайти.

Третя мета – допомогти їм усвідомити свій потенціал у побудові внутрішніх ресурсів, зрозуміти, що те, що у них є всередині, – не заберуть. Дати їм впевненість у цьому.

ЛЮДМИЛА: Мета перших «Мостів» для мене була радше у створенні безпечного простору і місця для відпочинку й набрання сили для дітей, яким зараз ніде її взяти. Для дітей важливішим було розуміння того, що вони самі щось можуть, що самі по собі вони не є порожнім місцем. Навіть якщо вони, можливо, втратили все довкола, у них залишається щось у їхній сутності, і вони можуть цим наповнюватися, користуватися і цим жити. Для мене перші «Мости» – це ресурсне місце, де я можу зрозуміти і спробувати, що людина сам або сама по собі важить, без того, що довкола.

Під час других «Мостів» частина дітей уже навчилася функціонувати у новому життєвому укладі, а частина застрягла в тому стані, що й рік тому. І для мене головним завданням було допомогти їм прийняти колишній досвід і залишити досвід переселення в минулому. Допомогти їм зануритися в сьогоденне життя, а не продовжувати жити в попередньому досвіді.

Для третіх «Мостів» основною лінією стало дослідження розуміння того, «хто я», «який я», «який я з іншими», «який я в соціумі», і навіть не в контексті досвіду переселення, а в контексті їх дорослішання як підлітків.

ЯКІ ОСНОВНІ ПІДХОДИ І МЕТОДИ БУЛО РЕАЛІЗОВАНО У ПРОГРАМІ?

АННА: Із самого початку проекту ми обрали процесуально-орієнтований підхід. Ми консультувалися з українськими й закордонними колегами, пробували багато нового в 2014 році і, як скульптор при роботі, відсікали те, що не вписувалося. Довелося відмовитися від дня демократії і самоуправління на третій рік проекту, бо сім днів – це надто короткий термін для того, щоб дати учасникам можливість усвідомленого управління. Стрижневою залишилася методика «Театр пригноблених»*, або ж спільнотного театру**, яка дає дітям змогу побачити один в одному таку саму дитину.

Другий напрям – це різноманітні майстер-класи, у яких є чіткі цілі та програма, що відповідають загальній меті проекту. Я запросила до участі у проекті людей, які дуже люблять свою справу і уміють навчати цього дітей. До прикладу, в останніх «Мостах» у нас був щоденний майстер-клас із критичного мислення, його проводив юнак із досвідом вимушеного переселення з Абхазії до Тбілісі. Додому Ніко Харазія повернутися не може. Нині він – успішний молодий чоловік, студент одного з тбіліських університетів. Його досвід переселення був давнім, дитячим. Спілкуючись із Ніко, українські діти могли побачити, що майбутнє є, і воно великою мірою залежить від них, а не лише від їхнього травматичного досвіду. Можливо, під час цього спілкування народилися ідеї щодо їхнього майбутнього. Ніко створював дуже цікавий простір, де вони з дітьми говорити на найрізноманітніші теми, від віку сексуальної згоди і до медіаграмотності.

Ми запрошували декількох експерток із лекціями. Культурологиня Маріам Найєм розмовляла з підлітками про стереотипи у мультфільмах Волта Діснея, порушуючи теми критичного мислення і критичного сприйняття того, що презентує масова культура.

Правозахисниця Олександра Делеменчук приїхала з літературним майстер-класом про «втрачене покоління», для якого вона підбрала твори Еріха Марії Ремарка, Ернеста Хемінгуей та інших авторів часів Першої світової війни. Про них говорили як про втрачене покоління, а їхні книги стали перлинами свого часу. На їхньому прикладі була можливість обговорити, що підлітки можуть зробити зі своїм травматичним досвідом. Як я можу його десь розміщувати і опрацьовувати? Як це потім вплине на моє життя?

---

* «Театр пригноблених» – це партиципативна методика, яку створив бразильський театральний режисер Аугусто Боаль у 1960-х роках. «Театр пригноблених» побудований на спільних демократичних формах роботи та принципах взаємодії між учасниками. Театральні техніки створюють простір для діалогу через візуалізацію ситуації конфлікту / пригноблення і сприяють аналізу та обговоренню проблем пригноблення і конфлікту, а також допомагають дослідити групові рішення цих проблем (тут і далі – примітки інтерв'юера).

** Ідеться про «Театр для життя» (засновник – Девід Даймонд), що розвинувся як окрема течія з «Театру пригноблених» в Канаді в 1980-х роках. «Театр для життя» вважає своєю основною метою допомагати різним громадам розповідати свої історії, розуміючи під громадою комплексно інтегрований, живий організм.

УЛЬЯНА: Перед майстер-класами відбуваються заняття в постійних групах. Заняття глибокі й особистісно-орієнтовані, під час яких у дітей виникає багато різноманітних почуттів. І вони з цими почуттями виходять і отримують на вибір понад десять майстер-класів. На мою думку, це дуже класно, тому що в дітей є вибір і можливість подумати про щось іще, причому робити це з насолодою. Це додає програмі «Мостів» легкості. До того ж усі майстер-класи процесуальні. Їхні програми відповідають процесу табору. За планом, усе має відбуватися дуже органічно: хоч би на який майстер-клас вони пішли – там продовжиться концепція цього дня. Наприклад, якщо це адаптивний період, перший-другий день, то й майстер-класи відбуватимуться адаптивно і м'яко. Якщо це «шторм»*, то, приміром, на моєму майстер-класі з арт-терапії за планом учасники мали відіграти емоції і вибрати емоційні відтінки. До мене тоді прийшло дуже багато людей. В аудиторії вже розклали картки з назвами різних емоцій. Потрібно було вибрати одну або дві емоції, змішати різні фарби (для цього у нас були барвники і водно-емульсійна фарба, замість пензликів – долоні, ступні і лікті, замість палітр – багато одноразових тарілочок) і знайти потрібний відтінок для кожної. Підлітки вибирали емоції переважно з негативним відтінком, потім малювали і сміливо, чесно пояснювали, що і чому вони зобразили; розповідали про складнощі дня і зіткнення думок.

Кирило Сергієнко зі своїм малюнком, створеним на майстер-класі «Малюємо долонями і ступнями»

---

* Стадія внутрішнього конфлікту і загострення суперечностей у групі в активності групової динаміки.

АНДРІЙ: У «Мостах» ми працюємо з першого дня і до останнього. Можна сказати, це тривала робота, порівняно з іншим досвідом. Ми підбираємо всі вправи, орієнтуючись на динаміку формування групи*, щоб познайомити підлітків між собою, щоб вони відчували безпеку, довіру. Щоб вони на третій-четвертий день могли вивчати себе, своє тіло, свої взаємини з іншими. На п'ятий – спробувати пропрацювати якісь складні процеси, стосунки, почуття. І важливо завершити процес, щоб зібраними поїхати додому, а не в рефлексивному стані. Я щоразу намагаюся працювати за цим планом, але для мене важливими є фідбек** і відчуття групи. Я маю бути гнучким, маю визначити, які їм запропонувати вправи і які ставити запитання, зрозуміти їхні запити, щоб допомогти рефлексії, щоб для них цей процес був ефективним, корисним.

Театр у «Мостах», можна сказати, – ключовий інструмент. Інструмент, який допомагає краще зрозуміти себе і один одного. Тому ті півтори-дві години, які ми працюємо щодня з театром, на мою думку, дуже необхідні. Принаймні, в нинішній концепції «Мостів», що відповідає на ті виклики, які до сьогодні стоять перед підлітками в українському суспільстві.

Заняття з театру в групі

* Одне із значень терміна «групова динаміка» – позначення динамічних процесів, які одночасно відбуваються в групі в якусь одиницю часу і вказують на розвиток групи.

** Зворотний зв'язок (англ. feedback – «зворотна подача») – в широкому сенсі означає відгук, реакцію на будь-яку дію, взаємодію або подію. У тренінговому процесі ініціюється і продумується, вибудовується тренером, який пропонує учасникам висловити свої міркування про власні дії, думки, відчуття, фокусуючись більш детально на суб'єктивності спостережень та оцінці процесу комунікації.

ЯКІ ТЕМИ БУЛИ ВАЖЛИВИМИ ДЛЯ ПРОГРАМНОЇ ГРУПОВОЇ РОБОТИ?

МИРОСЛАВ: Для мене важливими були деякі зміни в темах проекту від першого* до **третього***. Під час третього діти цікавилися тими темами, які стосуються їх безпосередньо, приміром, довіра, стосунки. А упродовж першого проекту діти дуже багато говорили про загальні речі, як-от демократія, свобода. Ба більше, у третіх «Мостах» ми змінювали теми залежно від потреб дітей. Їх цікавило питання довіри, і вони постійно до нього поверталися під час різних занять і заходів, у різні дні. Ішлося про довіру один до одного, довіру в дружніх взаєминах, у сімейних стосунках, у класі. Тобто про те, що стосується їх особисто. Ми майже не обговорювали довіру до політиків або соціальних інститутів, але було багато думок у групах про довіру / недовіру там, де діти живуть.

АНДРІЙ: Таке склалося враження, що під час кожних «Мостів» підліткам було важливо обговорювати ситуації з їхнього життя, навіть ті, що не пов'язані з війною або вимушеним переселенням. У них є стосунки, дружба, різноманітні взаємини – романтичні, в класі, де вони навчаються, або стосунки з якимись іншими людьми чи батьками. Тобто, ці теми є дуже важливими, це щось дуже особисте. Під час третіх «Мостів» це найбільше відчувалося. Натомість у 2014 році ми більше перебували в контексті війни і вимушеного переселення.

УЛЬЯНА: Краса арту... Під час цих занять можна говорити на будь-які теми, пробувати різні техніки. І це безоціночне малювання, розвиток своєї внутрішньої «Жужі» – такого образу щеняти такси, що встромляє свій милий довгий ніс в усе, що цікаво. До слова, про техніки. Під час першого проекту ми знайшли на території табору багато красивих гладеньких каменів. І використовували одну з технік – розмальовування їх акрилом. Було багато дітей, котрі приїхали зі Сходу і часто про це згадували. Тож виникла ідея написати бажання на камінцях і кинути їх в озеро. Діти писали назви міст, писали про те, що мріють про мир, дім, свою подушку, розповідали про свої чашки, які залишили. Дуже зворушливий був момент. Про делікатність і бажання дітей говорити про це.

У 2015 році у мене була тема «тіло», дуже дражлива. Я її вибрала, бо сама цим займалася в той час і мала чим поділитися. Заняття мали великий відгук у дітей – як у хлопчиків, так і в дівчаток. Ми говорили про зовнішні атрибути краси і намагалися розібратися про «товстеньких», «худих», про зміни нашого тіла. Із хлопчиками розмовляли про перший секс, і це теж був корисний досвід. З'ясувалося – більше про страхи, ніж про досвід, щоб заспокоїти хлопців.

Друга особиста тема – про пошук себе, своєї роботи. У проекті брали участь дуже різні діти. У мене, наприклад, на першому занятті в парі на «Циферблаті»****, коли обговорювали умови роботи, зустрілися юнак, який хоче бути лісником, і дівчинка, яка мріє працювати в бізнесі і багато заробляти. Для них заняття почалося з того, що зіткнулися різні цінності. Потім ми глибше працювали над темами роботи і пошуком себе.

* Пілотний проект «Будуємо мости, а не стіни» було реалізовано 24 жовтня 2014 – 2 листопада 2014 року.

** Другі «Мости» було проведено у жовтні 2015 року.

*** Треті «Мости» було проведено у березні 2017 року.

**** Вправа, орієнтована на знайомство з групою або темою, яка передбачає обговорення в парах того чи того питання.

З'ясувалося, що чимало наших дітей уже мали досвід підробітку, і навіть ділилися досвідом, як можна заробити гроші.

АННА: У жовтні 2014 року здавалося, що війна скоро закінчиться. А якщо це так, то важливо пройти етап переживання горя і етап осмислення того, чи можемо ми примиритися зі своїм новим досвідом, простити тих, хто зробив інший вибір. Інший вибір часто сприймають як зраду. Дуже жорстко сприймають. Чи можу я взагалі прийняти такий вибір мого друга або близької людини? Чи залишиться друг після цього моїм другом? Адже саме у підлітковому віці формується перша усвідомлена дружба, за вибором.

Під час других і третіх «Мостів» стало зрозуміло, що війна не закінчується, і ми, напевно, маємо навчитися жити в такій нестабільності. Психолог проекту Людмила Баталіна запропонувала структурувати тематично те, що відбувається з підлітками, і допомогти їм повернутися до завдань розвитку, які в них є згідно з віковими особливостями. Ці завдання полягають у тому, щоб зрозуміти, «хто я», прийняти себе, зі своїми прищами, ростом, вагою тощо, з тим, що не вкладається у власні уявлення про себе. Друге – це, звичайно, мої стосунки. Як я будую взаємини з іншими людьми? Якщо я закохалася? Якщо ми посварилися з найкращим другом? Як підлітку структурувати свій внутрішній світ і навчитися справлятися з тим, що на цей момент є?

ЛЮДМИЛА: Основна тема, яку важливо піднімати в проекті, – як влаштоване життя, який я маю до нього стосунок і як можу на нього впливати. Про можливість помічати, що відбувається зараз, брати на себе відповідальність, приймати якісь рішення і щось робити. До цієї теми варто повертатися для того, щоб перейти до наступного кроку – «я в соціумі». Таке відчуття, що діти недостатньо розуміють відповідальність за своє життя і свою роль у житті. У деяких залишається образ жертви, і з нього дуже складно виходити.

Дівчата на занятті з театру

ЯКИМ Є РЕЗУЛЬТАТ ПРОЕКТУ, ЯКЩО УЗАГАЛЬНИТИ ДОСВІД ТРЬОХ РОКІВ?

ЛЮДМИЛА: Результат – це свідомі діти, які від’їжджали з усіх «Мостів», чітко розуміючи, «хто я, який я, що я хочу і як я можу це перевірити, це я чи не я», і з певною кількістю запитань щодо різних складних тем. Я точно бачила, що вони обговорюють різні суперечливі питання, які виникають на заняттях. Обговорюють не лише комп’ютерні ігри. Вони стають більш самоусвідомленими в контексті себе і в контексті соціуму. У перший рік проекту вони здебільшого осмислювали, що з ними сталося і як насправді з цим далі жити. Під час других «Мостів» вони аналізували, як влаштоване життя, що в світі відбувається, як вони живуть, що відбувається довкола. Під час третіх – осмислювали себе і соціум більшою мірою, великий світ – меншою. Однак рівень усвідомлення все одно був дуже значний.

МИРОСЛАВ: Для мене результатом є те, що діти в підсумку беруть із собою. Одна з небагатьох дитячих фраз, яку я добре запам’ятав після цього проекту: «У перші дні у мене постійно питали, як я почуваюся, який у мене настрій, чи хочу я чимось поділитися... і я думала, що потрапила в дурдом. А потім зрозуміла: о, це ж з нами спілкуються, з нами розмовляють!». Для мене важливо, що діти починають розуміти, що їхньою думкою цікавляться, що саме тут вони можуть проявити свої здібності, що вони набувають досвіду підтримки. Можливо, вони зможуть цей досвід передати іншим, позаяк у групі вони один одного підтримують. Їм немає з ким і немає де обговорювати ці теми поза «Мостами». Коли діти спілкуються з нами, помічаємо, що в них немає досвіду спілкування з дорослими на серйозні теми, однак діти хочуть почути думку дорослого або поговорити з однолітками. І тут вони дістають таку можливість: поділитися думками, щось розповісти, дізнатися чийсь експертну думку. Це досвід спілкування з дорослими на теми, які вони зазвичай із дорослими не порушують.

УЛЬЯНА: Для мене результатом проекту і всього процесу є те, що діти стають ціліснішими, зібранішими і внутрішньо сильнішими. Вони стають стійкішими до зовнішніх критичних ситуацій, можуть зібрати більше внутрішніх ресурсів. Вони знаходять у собі більше підтримки, ніж раніше. А ще дуже один одного підтримують. Діти створюють спільноти*, які, з нашого досвіду, існують четвертий рік, із перших «Мостів». Для мене – це коли підлітки стають більш цілісними, готовими потім себе підтримати.

АНДРІЙ: Я, в першу чергу, орієнтуюсь на той зворотний зв’язок, який дають самі діти. З якими почуттями, думками вони виходять із цього простору, щоб займатися своїми справами чи лягати спати. Вони можуть говорити про те, що до них прийшли цікаві думки або вони себе якось відчували, іноді їм було сумно, іноді це емпатія до когось, іноді хотілося сумувати відкрито, перебуваючи поряд з іншими. І для мене це добре, це добрий результат.

Інколи вони відчувають натхнення, якісь підняття сил. Я думаю, що це завдяки театру, який дає місце почуттям. Відразу за ними думки, які пов’язані з цими почуттями: «Як я себе відчуваю, чому я себе так відчуваю, чи можу я інакше, чи можу я з іншими, чи можу я повторювати цей досвід?». Така от легалізація відчуттів, найрізноманітніших.

---

* Тобто спільноти за інтересами.

У театрі є така можливість – виразити різні відчуття, тому що в іншій ситуації їх або неможливо виразити, вони табуйовані, або не встигаєш, або вони засуджуються в колі підлітків чи дорослих. Так чи інакше, вони обмежені в тому, щоб виражати ці почуття і виражати свої думки: що вони з цього приводу відчують і про що це. Тобто, якщо вони отримують цей досвід – це вже результат. Друге – це те, що у них у залишку, що вони забирають із собою звідси, що вони усвідомили. Чого навчилися в цьому процесі – це краще розуміння себе. Якщо вони приходять до цього, це може виявлятися по-різному. І це може бути різне розуміння себе. Але якщо вони краще усвідомлюють себе і світ довкола, інших людей – це для мене вже добрий результат.

АННА: Мабуть, для мене найпомітніший результат – це те, що діти починають усміхатися, уже десь день на четвертий. І це для мене велика радість. Я розумію, що мети досягнуто, адже дитина отримала досвід радості, досвід усвідомлення, який може зіграти їй в подальшому. Так само діти отримують чудовий досвід співчуття, емпатії і спільного творення чогось. Приміром, діти і дорослі, і я також, мали досвід редемонізації*. Ми перебуваємо в суспільстві, де триває війна. Конфлікт дуже швидко поляризує мислення, створюючи певні ярлики, а за ними швидко з'являються страхи. Коли ти спілкуєшся з різними дітьми, з різних місць, ти розумієш, що все-таки в першу чергу вони діти. Однак діти із Тореза, Феодосії, Києва, Чернівців мають набагато більше спільного, дитячого, аніж відмінного. На мою думку, нам вдалося донести до дітей, що спершу потрібно познайомитися з людиною, а вже потім робити висновки.

Один з результатів, який мені подобається, – це згуртування спільнот**, або ж мережування*** – система взаємодопомоги, що існує вже поза проектом, адже підлітки продовжують спілкуватися. Нещодавно я зустріла випускницю перших «Мостів» Джемму. Вона вчиться у Львові, підтримує дружні зв'язки з підлітками з різних міст, – і це велика підтримка для них. Повертаючись додому, дитина транслює новий досвід. Вона навчилася розслаблятися, може радіти якимсь щоденним дрібницям, вже не піддається так швидко паніці, починає розрізняти, що їй подобається, що вона хоче. І якщо таких дітей кілька, вони можуть створити таку маленьку спільноту, в якій одне одного підтримуватимуть і поширюватимуть ці ідеї на своє коло спілкування – батьків, однокласників, учителів.

Найважливішим результатом я вважаю те, що нам вдалося цих підлітків на сім днів повернути у підлітковий вік. У дітей має бути дитинство, у підлітків має бути підлітковий вік. Якщо людина не прожила це в дитинстві, вона потім буде все життя це проживати. Хотілося б, щоб у дітей це було пережито, щоб вони закохувалися, дружили, фарбували волосся в фіолетовий колір, дуркували, пробували.

* Редемонізація – зняття демонізації, повернення до реалізму. Демонізація, або дегуманізація ворога (*англ.* demonization of the enemy, dehumanization of the enemy) – це технологія пропаганди, яка просуває власну думку через створення загрозливого образу ворога.

** Згуртування спільнот (*англ.* community building) – низка практик, спрямованих на створення або посилення спільноти в межах якогось регіону або осіб із спільними інтересами.

*** Мережування (*англ.* networking – робота з мережею) – це процес, який сприяє обміну інформацією та ідеями між окремими особами або групами, які мають спільний інтерес.

ЩО З ДОСВІДУ ПРОЕКТУ МОЖНА ЗАСТОСУВАТИ У ШКІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ І ЯК ЦЕ ПОВ'ЯЗАТИ З ІДЕЄЮ ШКОЛИ ЯК БЕЗПЕЧНОГО ПРОСТОРУ?

МИРОСЛАВ: Я почну з другої частини. Безпечним є такий простір, в якому людина не відчуває гострих негативних емоцій – відчуттів страху, жаху і, головне, тривоги. Тобто для мене безпечний простір – це простір без тривоги. Це зрозумілі правила, зрозумілі функції людей, у яких вони є. Приміром, у школі це функція вчителя. Дитина чітко розуміє, що він вестиме урок і ставитиме оцінку відповідно до певних визначених норм, але він не підвищуватиме на неї голос і не ставитиме оцінки суб'єктивно.

Для мене безпечний простір – це зрозумілий простір, де немає тривоги і у дитини, і в дорослого. І його можливо побудувати, якщо участь братиме вся школа.

Починаючи з певних формальних речей, усім зрозумілих правил поведінки, і закінчуючи психологічними аспектами, коли учитель знає, де і як можна легально зняти напругу (приміром, піти пограти в спортзалі або прогулятися у парку).

Із досвіду проекту, для мене радше за все прийнятний підхід, за якого дитина є таким самим учасником, як і дорослий, тобто всі є учасниками певної спільноти. І також у школі всі є учасниками певного шкільного процесу. Для успішної взаємодії, процесу важливий контакт. І щоб він відбувся, мають бути партнерські стосунки. Ясна річ, що дорослий має більший досвід і більше знань, ну, і в нього посада, яка передбачає, що в нього вища роль. Але для дитини важливо, що дорослий враховує досвід дитини, його потреби і що дитина – також розумна людина, хоча й з меншим досвідом. Для мене в нашому проекті важливо спілкуватися з дитиною як із такою самою людиною, як я, котра хіба що має менший досвід. Я гадаю, що діти саме це починають цінувати, коли ти не навчаєш, а ділишся з ними своїм досвідом.

А ще я б відмовився від жорстких дисциплінарних заходів. Тобто створив таку систему, яка не передбачає, наприклад, викликів батьків до школи. Під час проекту ми, власне, цього й не можемо зробити. Але тут я відчуваю, що у дітей немає страху, який часто в них спостерігається у взаєминах одне з одним і в стосунках з дорослими в школі. Вони можуть зробити помилку чи дати маху, і нічого їм за це поганого не зроблять. Виправимо чи посміємося один з одним, цим усе закінчиться. А в школі є певний страх зробити помилку, а разом з ним і тривога.

Я ще говорив би про безпечного дорослого. Коли вчитель сам може стати безпечним, зрозумілим для дитини, – дитина розуміє, що цей учитель може робити і чого він ніколи не буде робити. Дитина приблизно розуміє, яка буде реакція у вчителя, якщо вона скаже на уроці: «Я хочу в туалет». Безпечний дорослий стає такою собі стабілізуючою ланкою, і може намагатися зробити сам клас безпечним. Я маю на увазі класну групу, щоб дитина, перебуваючи в класі, приблизно розуміла, яка там ситуація. Щоб у класі не було булінгу*. Тут учитель може дещо зробити. Ще як варіант, учитель може бути тим конфідентом, тим дорослим, до якого дитина може звернутися за безпекою. Якщо дитині небезпечно ще десь, дитині важливо, щоб вона розуміла – де безпечно, і кого попросити про допомогу.

* Булінг (від англ. bully – хуліган, забіяка, насильник) – агресивне переслідування, побиття, цькування однієї людини іншою або групою в колективі.

ЛЮДМИЛА: У межах школи можна говорити про створення безпечного простору, розвиток критичного мислення, прийняття самостійних рішень на рівні класу. Можна говорити про привнесення знань учителям, за якими ознаками можна бачити, що дитині добре, і за якими – що недобре. Я б не виділяла окремо дітей з досвідом переїзду, дітей, чії родичі служать в АТО. Мені здається, що є дуже багато груп дітей, яким надто небезпечно в школі. І радше я б учителів активно знайомила з тими ознаками, за якими можливо визначити дітей, яким недобре. І говорила б про те, що справді є групи ризику. І в кожній групі ризику є певні потреби в безпеці, про те, як забезпечувати безпеку дітей, не лише фізичну. Я б говорила з учителями про те, в чому різниця між оцінкою і оціночним судженням. І про те, що в будь-якій школі, навіть у найбільш структуровано математичній, має бути місце, де у дітей є можливість самовираження, яке не піддається оцінці.

На мою думку, безпечний простір – часто безсловесний і побудований на творчості. Він прийнятний на уроках мистецтва, праці. Можливо, під час уроків, пов'язаних із творчістю, варто виділяти час не лише не для опанування нових навичок, а й для можливості безсловесного самовираження, не оцінюючи його критично.

Багато тем можна обговорювати у предметі «Людина і світ» – про свободу, відповідальність, соціальний устрій, однак не просто «вивчити визначення, що таке суспільство», а в контексті певних проблемних питань. Це підвищуватиме рівень усвідомлення дітей, і це можливо зробити. Що ж до самоуправління, то, гадаю, цей досвід буде корисним для складних класів. Якщо у групи дітей є спільна мета, то є і спільна відповідальність. Вони мають разом приймати рішення, підтримувати один одного, враховуючи всі свої можливості й неможливості. І це працюватиме. Все ж таки у школи два основні завдання – навчання і соціалізація, у «Мостів» інші завдання, тому їх у чистому вигляді неможливо застосовувати у школі.

Якщо ми говоримо про систему освіти з людським обличчям, то, на мою думку, вчителі у школі не мають змоги за поведінкою дитини визначити її потреби. Школа не може стати місцем терапії, адже складно задовольнити потреби всіх дітей у класі. Однак якщо дитина поводить себе не так, як решта учнів, демонструє якусь сильно відмінну поведінку важливо, щоб учитель звернув на це увагу, умів припустити, яка за цим може стояти потреба і як до цього поставитися. І ще, на мою думку, важливо тренувати у педагогів таку техніку. Якщо я, умовно кажучи, відчуваю злість, відчуваю безсилля, то в дитини теж є потреба в допомозі, вона теж не ОК. Є дуже прості маркери, яким можна навчити, це важливо, особливо для класних керівників, учителів-предметників. Однак тут також потрібен баланс. Якщо я триматиму в полі зору потреби всіх сорока дітей у класі, то вигорю дуже швидко. Це важливо застосовувати там, де я розумію, що мої стандартні методи педагогічної взаємодії не працюють.

Загалом було б добре, якби школа як простір задовольняла вікові потреби дитини. Наприклад, у шість–вісім років провідна потреба – гра. З дітьми цього віку треба гратися – і тоді школа буде для них безпечним простором. Із сьомого по дев'ятий клас – це потреба пізнавати нове, але в цікавій формі, шляхом дослідження. Якщо уроки буде побудовано за цим принципом, то є великий шанс, що основні потреби дитини буде задоволено.

У старших класах у дітей є велика потреба зрозуміти, «який я», «хто я», «чого я хочу і куди йду». Ну, тоді чудово, дитина має 10-11 з математики і 7 з мови, – щоб це не виводилося в ситуацію повної катастрофи, а було доволі прийнятним, скажімо, для класного керівника. Дитина обрала свою дорогу і нею йде.

УЛЬЯНА: Я б використовувала у школі все, що пов'язане з артом. Це не малювання, яке є до восьмого класу, і до дітей великі вимоги, а потім у дев'ятому відразу екзамени. Приміром, у дні, коли багато складних предметів, наприкінці уроку додавати трохи арту. Виділити маленьке часове віконце, коли діти можуть щось створити, щоб зняти напругу, яка є в час уроків, наприклад, малюючи красивою якісною гуашшю. Це може стати частиною уроку, як рефлексія до певної теми. Якщо такі заняття проводити правильно, то вони допоможуть глибше обмірковувати різні теми шкільної програми. Або ж арт на класній годині. У мене в третій «Мостах» була арт-терапія з фарбами, малюванням руками і ногами. Вона була дуже важливою, це було безоціночне малювання різними частинами тіла, що неможливо зробити ідеально. Це дуже корисна вправа для перфекціоністів – такий приємний досвід перевтілення людини. Діти мали змогу пересвідчитися, що вони можуть творити самі. І вони пробували це робити. Чимало з учасників були старшокласниками, до яких у школі висувають підвищені вимоги, і їм потрібно розслабитися, і складно зрозуміти конкретні результати своєї навчальної діяльності. Тому що результати стануть відомими лише після вступу до університету або ж здачі ЗНО.

Вони щось роблять, а результату не отримують. І ми даємо їм можливість отримати результат і розслабитися. А ще – приймаємо, підтримуємо. Це важливо.

Розмови про роботу – це важливо. Адже вони дуже предметні, занурюють в реалістичність. Саме заняття, пов'язані з роботою, або навіть із тим, що вже вміють діти і розуміють це як свій власний ресурс, спираючись на який, вони можуть заробити. Це також переосмислення свого ставлення до навчання. Тому що вони можуть бути, скажімо, репетиторами з англійської, – і згодом починають до мови ставитися уважніше, адже ця справа може принести гроші.

Також у нашому проекті були дуже круті фізичні та хімічні експерименти. Якщо експериментування і майстрування застосовувати на уроках, бодай чверть часу на них виділивши, навчальний процес стане набагато цікавішим і результативнішим.

Дуже корисними є групові майстер-класи з приготування їжі. Це захопливий процес, там завжди більше людей, ніж потрібно. Це якесь чарівне місце, де готують борщ од-

ночасно, скажімо, 30 осіб. Вони спілкуються і разом роблять практичні речі. Мабуть, шкільні вчителі також помічали, яка прекрасна атмосфера царює в класі після пікніка. На кулінарних майстер-класах хлопці й дівчата, яким не подобається або важко навчатися, можуть добре проявити себе. І часто мають більше навичок у приготуванні їжі або в розпалюванні багаття, ніж діти, які дуже добре вчаться. Вони можуть там помінятися місцями і просто поговорити, що дуже приємно для вчителя і ресурсно для дітей.

Заняття з театру в групі

АНДРІЙ: Щоб театр був у школі, необхідно сформувати безпечний простір, що матиме базові параметри (приміщення, люди, джокер (ведучий, який працює з групою)). Щодо приміщення, то воно має бути світлим і просторим, однак недоступним для випадкових людей. Там має бути тихо, щоб учасники говорили, не підвищуючи голос. Має вміщати групу з 15-16 осіб. Другий параметр – це група.

Участь підлітків має бути тільки добровільною, їх можна лише запрошувати. Пропонувати їм.

Приміром, запропонувати факультатив, раз на тиждень. Підлітки матимуть можливість прийти, спробувати, взяти участь в одному занятті, а потім вирішити, чи продовжуватимуть. Це мають бути регулярні заняття, щоб підлітки могли вивчити простір, доторкнутися, освоїтися, висловитися, почути інших, дослідити фізичні параметри через різні образи.

Третій параметр – створення сприятливої атмосфери прийняття, встановлення певних розумних принципів.

Принципи мають бути розумними, такі як відсутність дискримінації, піднімання руки, коли хочеш висловитися, висловлювання по черзі. Ці принципи має продумати той, хто проводитиме заняття. Озвучування, нагадування, дотримання принципів роботи в групі дає змогу формувати безпечний простір.

Людина, яка проводитиме заняття з театру, має бути відповідальною і добре орієнтуватися в методиці, розуміти принципи роботи з групою, формування групи, розуміти, що є безпека і довіра. Знати вправи, пропонувати їх, написати програму, робити її гнучкою. Якщо підлітку сподобалося заняття, якщо він чи вона змогли розкритися, зробити те, що, можливо, у своєму класі не можуть зробити, бо відчувають страх та невпевненість, боязнь засудження, – ці підлітки знають, що через тиждень знову буде заняття. Приходячи сюди, займаючись з цим учителем, у цьому колективі, театрі, вони почуватимуться в безпеці. Тут їх почують і нічого з ними не станеться.

Важливо знати, що базово з групою доведеться пройти через кілька етапів. Починаємо зі знайомства і демеханізації. Знайомлячись, ми дізнаємося, що за люди довкола, уявляємо себе, і це йде паралельно з демеханізацією. Важливо на початку пробувати механістичні рухи і рухи інакші, спробувати розслабитися, розкритися, вийти за межі звичних дій. Це допомагає і мозку вийти за рамки, почати мислити й відчувати інакше.

Наступний етап – це досягнення довіри. Кожен у групі має відчути, що може в цьому просторі робити, що тут можна виражати себе, може заплющити очі і довіритися людині поруч, і навпаки, підстрахувати і подбати про іншого, хто буде з заплющеними очима.

Якщо люди готові заплющувати очі поруч одне з одним, можемо зробити наступний крок – виражати себе, копати ще глибше. На наступному етапі, після виникнення довіри, теми заняття залежатимуть від того, що хвилює підлітків, виходячи з їх запити. Потрібно знаходити щось спільне, над чим готові працювати хоча б декілька підлітків. І тоді вже формується міні-колектив, міні-група, з якою можна створювати театральні епізоди для їхньої групи або назовні. Можна спробувати добре опрацювати тему за допомогою вправ і подивитися, які є перспективи, бачення, як можна інтерпретувати, ситуації, їх рішення, дії. Під час гри підлітки можуть дізнатися відповіді на запитання, що їх хвилюють. Залежно від того, куди група піде. Якщо є бажання показати постановку іншим людям – чудово! Але, знову ж таки, треба продумати, як зробити це безпечно. Можливо, буде достатньо, якщо діти стануть розкутими всередині своєї театральної групи.

Чому театр має бути в школі? З мого досвіду, дітям у віці від 14 і старшим усе ще подобаються ігри. Вони підлітки, а тут легально можна гратися, а ще обговорювати, проектувати свої думки, уявлення про світ, про життя, про взаємини між людьми.

І все це через гру. Задоволення, помножене на щось корисне. У школі вони зазвичай

повинні виконувати якісь вказівки, дотримуватися програми, робити завдання. Змагальний ефект має фізкультура, однак діти грають у строго заданих межах. А в театрі відбувається щось незвичайне.

Я пропоную створити театральний факультатив або гурток. Можна почати з невеликої групи у шість-вісім осіб, попрацювати в ній кілька місяців, підбити підсумки, зібрати зворотний зв'язок у цієї групи і презентувати в педагогічному колективі, адміністрації, поділитися з іншими школами. Якщо на це є запит і результат позитивний, то можна збільшити групу або створити більше нових груп за різними театральними напрямками (є різні техніки, наприклад плейбек-театр^{*}). Усе залежить від можливостей і бажання людини, яка береться за цю справу в конкретній школі.

АННА: Хочу виділити два фокуси уваги щодо застосування методів «Мостів» у школі. Перший – це ставлення до дітей як до людей, яких ми готуємо стати авторами свого життя. Школа як державний інструмент, на мою думку, має виховувати відповідальних громадян своєї країни. Діти мають усвідомлювати, що саме вони вміють робити добре, і робити це, заробляти гроші, платити податки. І для цього вони мають критично мислити, уміти співпрацювати, уміти співчувати. Я бачу, що чимало вчителів, з якими ми працюємо, після отримання такого досвіду починають його впроваджувати і мають подиву гідні результати.

Як це ставлення може трансформувати методи? Власне, вчителі вже використовують метод проектної роботи. З-посеред шкіл, в яких ми цього року працювали, мене дуже вразила педагогічна команда з Нової Каховки. Це перший гурт учителів (завуч, шкільний психолог, викладач англійської і педагог-організатор), які приїхали на наш семінар як одна команда. Згодом, працюючи з нашою виставкою^{**}, вони також розподілили ролі як члени єдиної команди.

Два методи, пов'язані зі ставленням, – це проектна робота й інтерактивні методи в навчанні. Чому ж вони не працюють у звичайній школі? Чому діти ненавидять школу? На мою думку, це пов'язано саме з тим, що командна робота буде неможливою, якщо її намагаються побудувати на ієрархії, приниженні, важливості красивого звіту й оцінки, і при цьому залишаються байдужими до того, що відбувалося в команді. Мені здається, що з «Мостів» у школу можна було б привнести принципи командної роботи, побудованої на повазі й увазі до процесу і стосунків.

Можливо, команда підготує не найкращий проект, він не посяде перше місце, але як ви його виконували? Чи змогли домовитися? Як домовлялися? Чи врахували точки зору один одного? Чи змогли розподілити обов'язки? Коли ви їх розподілили, а хтось не впорався, чи вдалося переглянути обов'язки?

---

* Плейбек-театр (англ. Playback Theatre, букв. «театр відтворення») – різновид інтерактивного театру імпровізації, що складається з двох основних комплементарних практик: глядачі розповідають на публіку особисті історії, а актори миттєво інсценізують ці розповіді в імпровізаційних формах.

** Ідеться про роботу з освітньою пересувною виставкою «Мoje місце», в якій, за підходом «рівний рівному», школярі старших класів стають гідями для однолітків, а дорослі – вчитель або команда вчителів – організують для них умови і простір для роботи, групи відвідувачів та надають необхідну підтримку.

Якщо ви, як педагог, таким чином організували дітей, що вони захопливо налагодили командну роботу, поставте собі високу оцінку. У дитинстві нас ніхто не навчав, як працювати в групі, в команді. Як бути відповідальним, але водночас не перфекціоністом. Спільна дія в команді якраз дає можливість кожній дитині проявити себе якнайкраще.

Другий фокус уваги – це інтерактивні методи роботи. На жаль, їх мало застосовують на звичайному уроці в українській школі. Деякі педагоги ставляться до них як до розваги. Але це не так. Багато досліджень у сфері освіти доводять, що інтерактивні методи – це такий спосіб роботи з інформацією, який допомагає дітям із різними здібностями і з різними ідентичностями у потрібному ритмі засвоїти інформацію, сконструювати власне розуміння і обговорити це зі своїми ровесниками.

Нині школи і вчителі перевантажені заходами, що базуються на підході, орієнтованому на зовнішній результат і на оцінки (мета – визначити, хто кращий). Але, можливо, якась школа сама насмілиться орієнтуватися на співпрацю, і тоді діти й дорослі навчатися домовлятися один з одним. Також командна робота допоможе залучити дітей із різним типом сприйняття інформації. Якщо не дається комусь математика і фізика, а хтось не може написати твір, вони просто просиджують останні шість років школи, до того ж іноді створюючи неформальну агресивну атмосферу. А якби навчання будувалося на спільній роботі команди, та була можливість побачити спільний результат, – це сприяло б тому, що більше дітей почуватимуться в школі добре.

На мою думку, методи конкуренції ослаблюють, а співпраця зміцнює. Школа, у якій більше співпраці, – як між учителями, адміністрацією, батьками, так і між дітьми, – стає безпечнішим місцем.

Педагоги на семінарі Центру про безпечний простір у школі в м. Бердянську

**РОЗДІЛ II.
ВІД «МОСТІВ»
ДО ШКОЛИ.
ПРАКТИЧНІ ВПРАВИ**

У будь-якому конфлікті, особливо військовому, найбільш вразливою та незахищеною групою є діти. Яким чином можна створити умови для їхньої безпечної взаємодії один з одним, а також із дорослими? Такі умови можна забезпечити у безпечному просторі. Для створення «простору» важливо не лише зробити школу та клас безпечними для дитини фізично (дотримання техніки безпеки, санітарних умов, температури повітря, освітлення, належне харчування, доступ до задоволення потреб). Потрібно сприяти психологічному комфорту дітей і педагогів. У роботі з дітьми ми пропонуємо використовувати підходи, які допоможуть дітям навчитися сприймати та аналізувати інформацію, чути один одного та вчителя, поважати думку іншого, вміти аргументовано й толерантно обстоювати свою позицію. Для появи безпечного простору потрібно створити умови, в яких дитині в процесі навчання та спілкування буде комфортно висловлювати власну думку не лише в колі однолітків, а й у присутності вчителя. Це умови, в яких дитина впевнена, що її не засудять за її позицію, в яких усі учасники усвідомлюють, що людина має право на помилку. Створення таких умов сприятиме тому, що діти стануть відкритішими, відчуватимуть підтримку та звертатимуться за порадою. Це суттєво покращить атмосферу в класі зокрема та в школі загалом. Ризик булінгу зменшується у колективі, де панує щирість та довіра.

Пропоновані вправи можна використовувати як під час уроків з громадянської освіти, курсів «Людина і світ», «Гуманітарне право», так і на годинах спілкування. Кожна вправа має покроковий план, орієнтована на результат, формування необхідних компетентностей згідно з Державним стандартом загальної середньої освіти.

ТЕМА: ЯК ЛЮДИНА МОЖЕ БУТИ МІСТОЧКОМ МІЖ ІНШИМИ ЛЮДЬМИ

РЕКОМЕНДАЦІЯ ДЛЯ ПЕДАГОГА:

цю вправу можна проводити у декілька етапів. Кожен із наведених нижче етапів є самостійним і може виконуватись як послідовно, так і окремо. На с. 31 наведено приклади дитячих робіт на тему «Як людина може бути місточком між іншими людьми», поданих на конкурс для участі у курсі, спрямованому на побудову діалогу та примирення «Будуємо мости, а не стіни». Роботи можуть бути використані під час проведення вправи як приклад.

РІВЕНЬ 1: у класі.

ТРИВАЛІСТЬ: 45 хвилин.

МАТЕРІАЛИ: проектор та/або комп'ютер, картки або слайд-шоу різних мостів, відео.

МЕТА. В результаті проведення цього заняття учні ознайомляться з різними типами та конструкціями мостів, розумітимуть функції штучних споруд (мостів), порівнюватимуть різні види діяльності, розвиватимуть емпатію та зроблять свій висновок про те, «як людина може бути місточком між іншими людьми».

ПОКРОКОВИЙ ПЛАН ЗАНЯТТЯ

АКТУАЛІЗАЦІЯ ЗНАНЬ

1. Запропонуйте учням дати відповіді на такі запитання.

Що таке міст? Яка його функція? Які ви знаєте відомі мости?

Які ви знаєте мости (або сполучення) у місті/селі, де ви проживаєте?

ОСНОВНА ЧАСТИНА

2. Запропонуйте учням переглянути слайд-шоу мостів та/або роздрукувати картки з мостами. Додайте до слайд-шоу як всесвітньо відомі, незвичайні, так і ті мости, що розташовані у вашій місцині або поруч.

Обговоріть за цими запитаннями:

- Які з мостів найбільше вас вразили і чому?
- Які ви знаєте цікаві споруди, які б виконували функції мостів?

3. Перегляньте відео про мости (<https://goo.gl/UkJpAk> або на нашому каналі Youtube – Tolerspace).

РЕКОМЕНДАЦІЯ: можна переглядати відео за методикою «стоп-кадр». Попередньо перегляньте відео та позначте хронометраж ключових моментів: наприклад, коли відбувається непередбачувана зміна сюжету, моменти, після яких може щось піти за декількома версіями. Під час перегляду зупиняйте відеозапис та запитуйте одразу після «стоп-кадру»:

- Що ви побачили? Що відбулося?
- Як ви думаєте, що буде далі?

Поверніться до перегляду відео.

4. Поверніться до функцій мостів, які ви розглядали у другому кроці. Обговоріть з учнями:

- Чи може людина виконувати функції мосту?
- Як людина може бути місточком між іншими людьми?

5. Запишіть відповіді учнів на дошці. Доповніть список або наштуйте їх на думку, наприклад: перекладач, музикант, акторка, медіатор, письменниця та ін.

6. Попросіть дітей у парах обрати один варіант із записаних на дошці та коротко описати, як саме людина може бути місточком між іншими людьми. Для налаштування учнів на творчий лад ви можете дати в міні-групи фрагменти робіт їхніх ровесників, наведених у додатку.

7. Об'єднайте учнів у міні-групи по 2-4-6 осіб і запропонуйте їм завдання (різні для кожної групи) про те, як людина може бути місточком між іншими людьми:

- скласти історію;
- намалювати малюнок/комікс;
- зробити слайд-шоу;
- зняти кліп;
- написати есе на одну сторінку А4 та обговорити свої твори у міні-групі;
- написати та зіграти/заспівати/записати пісню.

На наступному уроці проведіть презентацію робіт.

8. Проведіть підсумкове обговорення – фідбек. Запрошуємо вас використовувати варіанти фідбеків, які ми проводимо з групами дітей (див. с. 41).

ТЕМА: ЯК ЛЮДИНА МОЖЕ БУТИ МІСТОЧКОМ МІЖ ІНШИМИ ЛЮДЬМИ

РІВЕНЬ 2: проектна робота на паралелі шкільних класів/у всій школі/у всій громаді.

МАТЕРІАЛИ: проектор та/або комп'ютер, картки або слайд-шоу різних мостів, відео.

КІЛЬКІСТЬ УЧАСНИКІВ: щонайбільше 60.

МЕТА: в результаті проведення проекту учні дізнаються про особливості роботи в міні-групах, вмітять домовлятися, аналізувати інформацію та виокремлювати важливе. Під час польових досліджень вони дізнаються більше про історію місця, де живуть, розвинуть свої творчі навички.

РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО ПРОВЕДЕННЯ: для проведення цього проекту його необхідно попередньо узгодити з класними керівниками тих класів, які б ви хотіли об'єднати для спільної взаємодії. Цей проект дасть змогу учням, які вчаться на одній паралелі, більше дізнатися один про одного та попрацювати у змішаних командах за інтересами.

ПОКРОКОВИЙ ПЛАН ЗАНЯТТЯ**ПОПЕРЕДНЯ ПІДГОТОВКА**

Першим етапом проведення заходу є створення атмосфери. Те, який вигляд має приміщення, в якому планують проводити захід, яка там лунає музика, яке там світло, як стоять столи та стільці, є дуже важливим для подальшої зацікавленості підлітків.

В актовій залі (класі, будь-якому приміщенні, обладнаному проектором, ноутбуком) розклейте на стінах фрагменти робіт (див. додаток), у яких наведені різні професії людей, які можуть бути місточками між іншими людьми. Також можна роздрукувати на принтері та розвісити картинки різних мостів, не лише вашої місцевості, а будь-які, цікаві, незвичайні, побудовані з різних матеріалів та розташовані в різних куточках світу.

1. Зберіть учнів в одному залі та повідомте їм умови проведення проектною роботи. Скажіть учням, що, наприклад, учні 9-х (або інших) класів братимуть участь у проекті дослідження місцевості, в якій ви живете (міста, села, району).

2. Проведіть інструктаж: відповідати можна з місця, але потрібно підняти руку, говорити по черзі й не викрикувати.

3. Запропонуйте учням дати відповіді на такі запитання.
Що таке міст? Яка його функція? Які ви знаєте відомі мости?
Які ви знаєте мости (або сполучення) у місті/селі, де ви проживаєте.

4. Перегляньте відео про мости (<https://goo.gl/UkJpAk> або на нашому каналі Youtube – Tolerspace).

ОБГОВОРЕННЯ

РЕКОМЕНДАЦІЯ: можна переглядати відео за методикою «стоп-кадр». Попередньо перед уроком перегляньте відео та позначте хронометраж моментів, на яких відбувається непередбачувана зміна сюжету, моменти, після яких може щось піти за різними сценаріями. Зупиніть відео та поставте два обов'язкові запитання, на які учні мають дати відповідь:

- Що ви побачили? Що відбулося?
- Як ви думаєте, що буде далі?

Поверніться до перегляду відео.

5. Поверніться до функцій мостів та запропонуйте учням дати відповідь на запитання:

- Чи може людина виконувати функції мостів?
- Як людина може бути місточком між іншими людьми?

6. Запропонуйте учням і ученицям об'єднатися в міні-групи, не обов'язково зі своїми однокласниками.

7. Завдання для всіх груп: сфотографуйтеся на фоні будь-якого мосту та дізнайтеся його історію.

8. Окремі завдання.

Запропонуйте виконати учням самостійно або в міні-групах творче завдання: скласти історію, намалювати малюнок/комікс, зробити слайд-шоу, зняти кліп, написати есе на одну сторінку А4, написати та зіграти/заспівати/записати пісню на тему «Як людина може бути місточком між іншими людьми» (див. пункт 6 попередньої вправи).

9. У визначену дату (на наступному уроці) попросіть учнів презентувати їхні роботи та проведіть обговорення процесу командної роботи (використовуйте додаток для вчителя).

ДОДАТОК ДЛЯ УЧНІВ

«Як людина може бути місточком між іншими людьми»

(Приклади робіт)

...Разом з нашими кураторами ми, учні, спробували себе у ролі гідів, за допомогою відеосвідчень очевидців подій у Бабиному Яру, ми розповідали екскурсантам-школярам про ті страшні дні. Завдяки цим відео оживала, наприклад, історія життя Діни Левіної та Людмили Ткач (мурашки по шкірі від думки, що ці дівчатка були тоді молодшими, ніж я зараз). Мені дуже страшно від того, що люди знищували інших людей лише за належність до іншої «поганої» нації, а ще страшніше, що таке можливо і зараз.

Дякуючи тому, що я була гідом, я змогла не просто повідати людям, які відвідували екскурсії, певні факти, що не повністю передають масштаб подій під час Голокосту. Завдяки роботі з планшетами, а саме відео на них, ми (гіди) будували містки між людьми, які пережили багато чого за своє життя, людьми, яких вже напевно немає в живих, тими, хто певно не один раз думав: «За що мені все це, чому саме я?», тими, хто витерпів страшні муки, людьми, сильними духом, між очевидцями подій, тими, хто вижив під час Голокосту, та моїми сучасниками – людьми ще зовсім молодими, яким ще багато доведеться пережити, витерпіти...

Софія Дараган, м. Київ

...На мою думку, аби стати місточком, що єднає роз'єднаних, варто піклуватися про те, щоб мир жив у тобі самому.

Аби стати тим, хто творить мир, треба уміти бачити в людях хороше. Іноді це важко, однак кожен, безперечно, має в собі частинку чогось світлого, доброго, потрібно лишень дивитися глибше, у душу людини. Усі люди різні, але необхідно виокремлювати те, що нас єднає, а не віддаляє.

Особисто для мене прикладом миротворця є Ерін Грувел, американська шкільна вчителька. 1994 року вона, сповнена натхнення й мотивації, прийшла працювати до однієї з каліфорнійських шкіл. Однак її призначили викладачем абсолютно некерованих дітей. Учні її класу були поділені на ворожі групи за расовою та етнічною належністю. Однокласники ненавиділи одне одного, у класі завжди панувала атмосфера озлобленості й неприязні, очевидно, з навчанням у дітей справи також були кепські. Але Ерін, для якої педагогіка була справжнім покликанням, із самого початку твердо вирішила допомогти підліткам, зробивши усе, аби їхнє майбутнє не пішло шкереберть. Їй було надзвичайно важко: діти не сприймали її, адміністрація школи не підтримувала її добрих намірів, але вона бачила у своїх вихованцях потенціал, і врешті їй вдалося неможливе! Вона допомогла зрозуміти ворожим підліткам те, що усі вони люди, усі створені однією Божою рукою, аби жити в мирі та взаєморозумінні.

Юлія Одинець

...Існує цікава теорія, яку називають теорією шести рукостискань. Теорія полягає в тому, що будь-які дві людини на планеті розділені лише шістьма знайомими. Це означає, що, наприклад, я та будь-яка дівчина з Єрусалима можемо познайомитись за допомогою декількох людей.

Кожного дня відбуваються такі «випадкові» знайомства. Якщо знати, як це працює, то цим можна користуватись. Адже ніколи не знаєш, може, офіціантка, що працює в кафе біля твого будинку, якраз може розпочати такий ланцюжок рукостискань, ланцюжок мостів.

От уяви, вчора, в обідню перерву, ти зайшов випити кави у свою улюблену кав'ярню. Спілкуючись з баристою, ти розповів про свою мрію – співпрацювати з фірмою, яка виробляє годинники у Швейцарії, але в тебе немає її контактів. Бариста тобі розповідає, що вона якраз годину тому обслуговувала постійну клієнтку, в якій подруга живе у Швейцарії. Там її подруга познайомилась з жінкою, у якої є син, і він працює у фірмі, що займається транспортуванням товарів у магазини. Потім ти дізнаєшся, що її син раніше обслуговував саме ту фірму, з якою ти хочеш співпрацювати! Може, він має контакти хоча б одного з працівників? А той, працюючи у цій фірмі, міг би запропонувати начальникові співпрацю з тобою. Тож ти можеш зв'язатися з фірмою та здійснити свою мрію! Таким чином, коло замкнулося, та усі, хто брав участь у цьому, у будь-якому разі стали «мостами добра та допомоги». На перший погляд, це здається неможливим, але ж усе це може відбутися за декілька годин!

Олександра Петрова

Прикладом може бути вже найменший елемент усіх речей на Землі. Молекула складається з атомів. Якщо один із атомів від'єднається, то й інші атоми в ланцюгу вибухнуть – і зруйнується вся молекула.

Прикладом будівництва мостів порозуміння, просвіти і толерантного ставлення є подо-

рожі дітей зі східних регіонів України у західні і навпаки. Це поступово руйнує стереотипи про ці дві невід'ємні частини нашої держави. Діти можуть знайти нових друзів, здобути нові знання і дізнатися про нові традиції. Дитячі розповіді батькам, можливо, допоможуть збудувати «міст» і якщо не припинять війну, то хоча б закладуть підґрунтя для цього в майбутньому...

Захар Пилипак

Психолог

На жаль, ми втрачаємо зв'язок душі з розумом, через що погіршуються й інші невід'ємні частини нашого здоров'я. Також погіршуються відносини в соціумі. Дуже важко самому впоратись зі своїми проблемами, тому більшість людей звертається до психологів, які безсторонньо, але, водночас, з абсолютною віддачею намагатимуться «побудувати міст» між частинами вашої душі та розуму і допомогти знайти своє місце в оточенні людей і житті.

Це спеціаліст, котрий допоможе дійти правильного рішення та надихне на нові звершення, спрямує на правильний шлях, допоможе знайти в собі сили, відновити свої внутрішні ресурси.

Я вважаю, що завдяки психологам людям із різним менталітетом, звичками чи поглядами на життя можливо налагодити відносини. Адже психолог, незважаючи на те, хто ти є, ставитиметься до тебе з повагою і не буде тебе засуджувати, а лише підтримає. Щоб ви остаточно не заплутались у житті, ця особа йтиме з вами по найпотаємніших куточках вашої душі, щоб дійти до повного розв'язання всіх тих проблем, що з'являлись на вашому шляху, і нарешті «побудувати мости» між розумами й душами людей, допомагаючи зрозуміти свої можливості і відчути своє місце в соціумі.

Яна Ткаленко

Жила... та що брехати, живе дівчинка Настя. Але тоді їй було лише 4 роки. Вона жила в місті мільйонів троянд, або, як говорив її тато, «місті мільйона кульбабок». У 4 роки дівчинка написала вірш про «маленьку фею», найбільше вражають ці рядки: «А в кінці веселля вам скажу, друзя, маленькая фея, фея – это я». З цього моменту Настя і вірші, Настя і рядки, Настя і рима стали одним цілим. Вірші стали місточком між нею та іншими.

Настя пішла до школи, і там усі знали, що дівчинка захоплюється віршами. Особливо Анастасія скорила вчительку літератури своєю щирістю та відкритістю. Завдяки Насті педагог зрозуміла, як треба ставитися до сучасних дітей. Так Настя стала місточком між вчителем і класом, між дорослими і дітьми.

Багато років Анастасія з віршами виступала на святі, присвяченому ветеранам Другої світової війни. Ось так вона була місточком між сучасними дітьми і старшим поколінням. Мовою віршів вона доносила ветеранам, що діти їх поважають і пам'ятають, хто їх колись врятував.

Анастасія Чаплигіна

...Два роки тому, коли наше місто звільнили від бойовиків, сам брав участь у незвичайному заході. Захід мав назву «Книжкові мости єднають серця» і проходив у бібліотеці. Мене запросили виступити для бібліотекарів і дітей, які живуть у мальовничому місті Рожнятів. Того дня в бібліотеці зібралося багато дітей, майже всі були у вишиванках.

Хтось підготував танок або пісню.

Ми бачили один одного на великому екрані, обмінювалися побажаннями. Діти з Рожнятова теж читали нам вірші, співали пісні, а одна дівчинка прочитала молитву за Україну. Після зустрічі ми зрозуміли, що люди можуть завжди знайти спільну мову, навіть якщо між ними тисячі кілометрів.

Олексій Фадькін

Журналистика – надежный мост

...я хочу рассказать о той профессии, которая является самым многофункциональным мостом, – это журналист. Согласитесь, ведь именно журналисты распространяют информацию о важных событиях по всему миру. Они пишут новости про все! Обо всех видах спорта, освещают все культурные события в мире, про все происходящие политические репрессии. Благодаря современным технологиям и интернету мы можем получить информацию со всех уголков земного шара в считанные секунды.

Профессия журналиста очень актуальна в Украине. А в связи с последними событиями на Донбассе многие представители этой профессии отправляются в АТО. У каждого своя цель: кто-то ищет правду, кто-то ради эксклюзивного материала, но каждый считает своим долгом выступить мостом и передать правдивую и достоверную информацию миру. Они работают там в особом режиме, каждый день рискуют жизнью вместе с мобилизованными солдатами, и все для того, что б мы знали, что происходит там на самом деле...

P. S. Я решил написать эссе именно на эту тему потому, что в будущем хочу стать журналистом. И так как я переселенец, мне интересно, что происходит на территории АТО на самом деле.

Влад Солоухин

Я – Сергій Ніжельський. Мені 13 років. Я живу та навчаюсь у місті Северодонецьку. На мосту через річку Сіверський Донець, який з'єднує міста Северодонецьк і Лисичанськ, я граю «Оду до радості» Бетховена, яка є гімном Євросоюзу.

Я граю саме цю композицію тому, що цей міст підірвали у 2014 році сепаратисти під час звільнення мого міста. В 2017 році цей міст було повністю відновлено за підтримки Євросоюзу. Тепер річка не роз'єднує, а об'єднує наші міста.

Мені здається, в житті кожної людини багато мостів. І це не лише мости через ріки та яри, які ми перетинаємо під час далеких і близьких подорожей. Це мости, які є в душі кожного з нас. Деякі з них побудовані з народження – наприклад, брат та сестра, батьки та діти. А деякі доводиться будувати самим – мости між друзями, приятелями, коханими. Але найскладніше будувати мости між тими, кого раніше вважав ворогом. Тому що вони часто не хочуть тебе слухати, вони вважають твої ідеї дурними. А часто і ти сам не сприймаєш протилежну думку і не готовий прийняти іншу точку зору. А часто буває так, що ти вважаєш людину ворогом, і у відповідь вона також бачить в тобі ворога. А насправді між вами може й не бути неподоланих перешкод. А навпаки, у таких людей може бути спільний інтерес чи захоплення. І цей інтерес може стати справжнім мостом між колишніми ворогами.

А коли люди не можуть почути та зрозуміти один одного самі, їм можуть допомогти посередники. Це люди, які однаково добре ставляться до обох ворогів, які не надають перевагу жодній стороні і які можуть допомогти відшукати щось спільне в позиціях різних сторін.

Сергій Ніжельський

ТЕМА: ІСТОРІЯ ПРО ТЕ, ЯК ОБ'ЄДНАТИСЯ ЗАРАДИ СПІЛЬНОЇ МЕТИ

ТРИВАЛІСТЬ: 135 хвилин

(три заняття по 45 хвилин і домашнє завдання між заняттями).

МАТЕРІАЛИ: канцтовари, ватмани, папір А4, альбоми для малювання, ноутбук, проектор, завантажені відео (див. покроковий план уроку).

МЕТА: наприкінці заняття учні вмітимуть формулювати цілі та ставити завдання, аналізувати відеофрагменти та формулювати відповіді на запитання, зрозуміють, що навіть нестандартні та химерні ідеї можуть привести до раціонального розв'язання проблеми, навчатимуться слухати один одного, навчатимуться конструктивній критиці ідей, а не людини.

ЗАНЯТТЯ 1. МУРАХИ ТА МІНЬЙОНИ

ПОКРОКОВИЙ ПЛАН ЗАНЯТТЯ

1. Перегляд відео – 5 хвилин.

Для перегляду відео можна скористатися короткими посиланнями або ж знайти їх на нашому каналі Youtube – Tolerspace:

<https://goo.gl/xQ1ueS> «Мурахи»;

<https://goo.gl/RLBhva> «Міньйони».

Обговоріть за цими запитаннями (10 хвилин):

Навіщо їм це стало потрібно?

Наскільки легко було об'єднуватися?

Що допомогло, а що заважало об'єднанню?

Як можна залишатися собою, коли об'єднуєшся з іншими?

2. Роздайте групам фрагменти есе на тему «Історія про те, як об'єднатися заради спільної мети» (додаток). Розкажіть, що їх написали українські підлітки з різних міст для участі в інтенсивному курсі, спрямованому на побудову діалогу та примирення «Будуємо мости, а не стіни».

Попросіть прочитати та обговорити в групах (15 хвилин).

Обговоріть:

- Про що розповідається у фрагменті, який ви прочитали?
- Заради якої мети ці люди об'єдналися?
- Як люди досягли цієї мети?
- Що допомагало досягненню мети?
- Які перепони були на шляху до мети?
- Визначте три ключові факти. Виберіть того, хто представить ці факти від вашої групи.

3. Презентація результатів обговорення (10 хвилин). Команди коротко презентують по три факти з їхнього обговорення.

4. Повідомте учасникам домашнє завдання (5 хвилин).

Намалюйте комікс на тему: «Історія про те, як об'єднатися заради спільної мети».

Перед тим, як малювати, подумайте над такими запитаннями:

Навіщо їм це було потрібно?

Наскільки легко було об'єднуватися?

Що допомогло, а що заважало об'єднанню?

Як можна залишатися собою, коли об'єднуєшся з іншими?

ДОДАТОК

**Приклади дитячих робіт на тему:
«Історія про те, як об'єднатися заради спільної мети»**

1. Що об'єднує людей?

Людина, яка все робить заради об'єднання людей, – це мій батько. Він працює головою Павлопільської сільради, і турбота про людей – це його робота, на якій він уже 23 роки. Коли в наш дім прийшла війна, він не розгубився, не покинув роботу. Більше ніж півтора року сільрада перебувала у «сірій» зоні. Бойові дії проходили на нашій землі. Незважаючи на постійні обстріли сіл, ніхто із мирних мешканців не загинув, тому що люди були навчені, як треба діяти. Надавали первинну допомогу пораненим, гасили пожежі, підривали небезпечні міни, ремонтували електромережу, водопровід і газогін власними силами. Батько організував бригади добровольців, і кожний виконував своє завдання. Траплялись випадки, що мирних людей, їхнє майно, машини захоплювали бандити. Батько повернув людей, але його самого заарештували і відвезли на допит у Донецьк. На допиті він сказав, що якщо ви називаєтесь народною республікою, не знущайтеся над народом. Після перевірки фактів його відпустили, а майно повернули. Не минуло багато часу, і його заарештувала друга сторона, теж розібрались, вибачились і відпустили. А нам вдалось у грудні 2015 року перенести українські блокпости і вийти з сірої зони.

Анна Шапкіна, 16 років, м. Павлопіль

2. Іноді лише посмішки достатньо, щоб змінити чиєсь життя

Уявімо: ви їдете у набитому вагоні метро. Поруч із вами стоїть дівчина із сумним обличчям та понуро дивиться вбік. І чому б не спробувати не жаліти її подумки, чи думати про свої біди, а просто познайомитись та посміхнутись? Ви, можливо, не психолог, і навряд чи вирішите всі її негаразди. Але ваш позитив дасть сили цій дівчині йти далі, боротися, не зупинятися. Як, буває, псується настрій від неприємних слів та несправедливо отриманого негативу. З доброю усмішкою це працює абсолютно так само, ба навіть сильніше.

Моїм особистим рятівником від всесвітнього зла та несправедливості є творчість. Ви тільки уявіть, яку кількість таких мостів добра було побудовано за допомогою мистецтва та культури. Людина може віднайти свої переживання у чиєй пісні, що стане для неї підтримкою, проте пісня ця, можливо, була написана понад сто років тому назад! Кожен може відчутти відлуння своєї особистості у викарбуваному митцем на сторінках

книг, нот, на полотнах, скульптурах, кінофільмах. Хтось вважає, що двигуном прогресу є лінь. Та я з цим категорично не згодна, бо, на мою думку, саме мистецтво надихає людей на прогрес, самопізнання та самовдосконалення, не дає втратити зв'язок як із сучасністю, так і з минулим наших предків. Тож творчі люди, усі без винятку, є рятівниками, посередниками добра та взаєморозуміння. Незалежні будівники мостів добра, що лежать через океани часу та культур.

Софія Білогрива, 15 років

ЗАНЯТТЯ 2. ОБ'ЄДНАННЯ ЗАРАДИ СПІЛЬНОЇ МЕТИ У НАШОМУ КЛАСІ

РЕКОМЕНДАЦІЯ:

Заздалегідь продумайте запитання, яке буде актуальним для цього класу.

МЕТА: наприкінці заняття учні покращать свої вміння працювати в команді, формулювати цілі та ставити завдання, розумітимуть, що навіть нестандартні та химерні ідеї можуть привести до раціонального розв'язання проблеми, навчатимуться слухати один одного, навчатимуться конструктивній критиці ідей, а не людини.

1. Проведіть мозковий штурм на тему, як зробити вашу школу (вулицю, парк) кращою? Що можна зробити разом у класі? (25 хвилин)

Повідомте ученицям і учням, що метод мозкового штурму розробив у 1941 році Алекс Осборн – співробітник американського рекламного агентства «BBD & O». Метод створений для оперативного вирішення завдань і ґрунтується на стимулюванні творчої активності людей, які беруть у ньому участь і пропонують максимальну кількість всіхляких варіантів вирішення.

2. Основні етапи мозкового штурму:

2.1. Постановка проблеми.

Повідомте основну тему та завдання (наприклад, «Як зробити у нашому класі безпечний простір?») та переходьте до другого етапу.

Якщо ви добре знаєте клас, в якому плануєте проводити мозковий штурм, то можна попередньо розподілити ролі. Неактивним учням, які почуваються не дуже впевнено, можна запропонувати роль опонентів. Їхнє завдання – пропонувати якомога більше інших варіантів, намагатися знаходити альтернативні рішення. Запропонуйте одному з учнів, який найшвидше пише на дошці, фіксувати ідеї, а собі залиште роль фасилітатора – слідкуйте за процесом і тим, аби всі учні дотримувались правил, ставте запитання, пропонуйте свої варіанти.

2.2. Генерація ідей.

Це основний етап, і саме від нього залежить успіх у вирішенні поставленого завдання. Напишіть на дошці (так, щоб було видно всім учням) основні правила проведення мозкового штурму та поясніть їх:

- Максимальна кількість ідей, без будь-яких обмежень.
- Приймаються навіть фантастичні, абсурдні й нестандартні ідеї.
- Ідеї можна і потрібно комбінувати і покращувати.
- Не має бути жодної критики або оцінювання ідей.

На цьому етапі важливо заохочувати учнів продукувати нові, навіть нереальні ідеї.

2.3. Відбір, систематизація та оцінка ідей.

На третьому етапі, на відміну від другого, оцінка і критика вітаються.

Важливо відібрати не лише найяскравіші, популярні ідеї, а й ті, які можна насправді реалізувати в житті в тій ситуації, враховуючи наявні ресурси та можливості. Важливо, щоб обрані ідеї відповідали поставленому завданню, були безпечними та практичними в реалізації.

2.4. Вибрати один варіант та спробувати запропонувати рішення / вибрати декілька варіантів та розробити стратегію вирішення питання в командах.

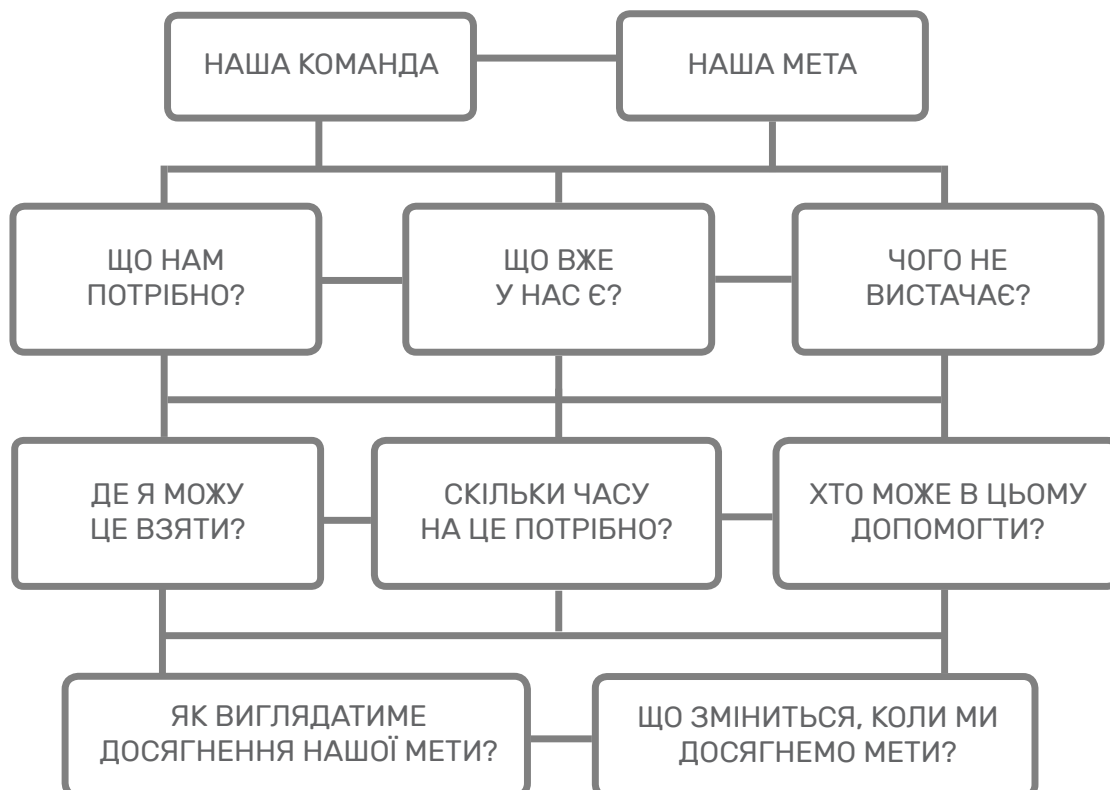
3. Постановка домашнього завдання для роботи в командах.

Об'єднайте учнів у команди і запропонуйте у позаурочний час виконати спільне домашнє завдання (5 хвилин).

Заповніть блок-схему, відповідно до обраної вами ідеї.

4. Обговорення командної роботи (див. с. 40)

ПУНКТИ БЛОК-СХЕМИ ДЛЯ ЗАПОВНЕННЯ У КОМАНДАХ:

ДОДАТОК ДЛЯ ВЧИТЕЛЯ 1**Аналіз командної роботи в проекті**

Вміння працювати в команді є дуже важливим. У процесі розвитку науково-технічного прогресу гаджети та інтернет замінили «живе» спілкування між людьми. Діти та дорослі активно спілкуються та взаємодіють онлайн. Це часто призводить до того, що в реальному житті можуть виникати труднощі, особливо при виконанні командної роботи, де доводиться швидко приймати рішення, вміти домовлятися та йти на компроміс заради досягнення спільної мети.

В результаті проведення командної роботи важливо проаналізувати те, як відбувалась взаємодія в команді.

Запропонуйте учням проаналізувати роботу їхніх команд.

Запитання:

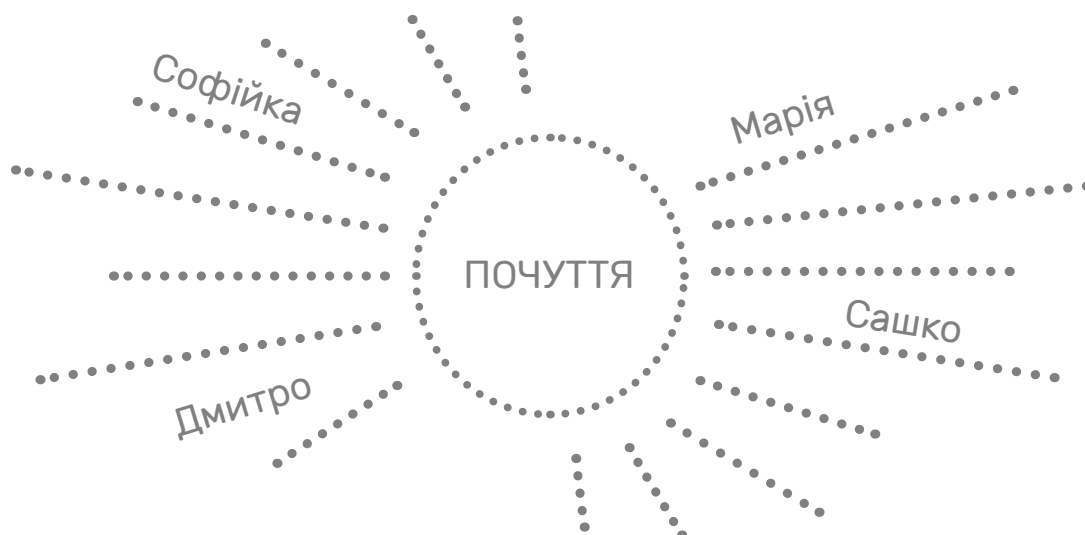
1. Емоційний рівень.

Як вам працювалося в команді? Які почуття у вас виникали? Чи задоволені ви результатом?

2. Змістовний рівень.

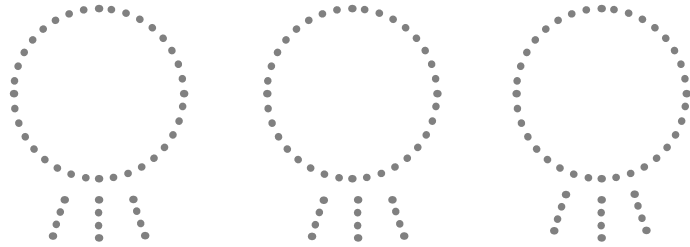
Що найкраще у вас виходило під час виконання роботи? Як ви гадаєте, завдяки яким факторам? Що можна було зробити по-іншому? Чого вам не вистачало для того, щоб результати вашої співпраці вас повністю задовольняли?

У цьому може допомогти така схема. Спершу дайте учням час попрацювати в команді. Потім обговоріть у спільному колі, або (якщо команд багато) об'єднайте учнів у декілька груп та за допомогою ваших колег проведіть обговорення.

НАША ВЗАЄМОДІЯ. ПРОМЕНІ ПОЧУТТІВ

НАША ВЗАЄМОДІЯ В КОМАНДІ

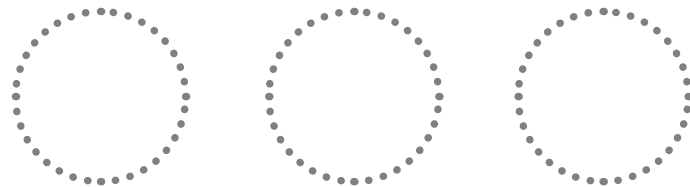
ЩО У НАС ВИЙШЛО
КЛАСНО?

ЩО НАМ ДОПОМАГАЛО?

ЩО МОЖНА БУЛО
ЗРОБИТИ ІНАКШЕ?

ВАЖЛИВО! Під час обговорення результатів командної роботи намагайтеся більше звертати увагу на успіхи та досягнення учнів, допоможіть їм виокремити та усвідомити чинники, які допомагали їм. Намагайтеся менше акцентувати їхню увагу на не досить успішних етапах, а підведіть їх до того, що це зона їхнього подальшого розвитку та зростання і що вони вже самостійно можуть визначати її та продумувати способи покращення взаємодії.

У результаті проведення заходу в учнів буде можливість знайти нових друзів, об'єднатися разом з друзями для виконання спільного завдання, дізнатися більше один про одного та про місцевість, де вони проживають. Також проведення цього заходу допоможе створити в школі приязну атмосферу серед вчителів та учнів, які співпрацюватимуть під час цікавої роботи, сприятиме створенню безпечного простору в школі, де діти зможуть обмінюватися досвідом, дізнаватись щось нове.

ВАЖЛИВО! Для проведення спільної екскурсії необхідно попередньо узгодити з адміністрацією школи місце, в якому можна створити виставку дитячих робіт. Це може бути шкільний музей, хол, один із коридорів або класів тощо.

Прослідкуйте, будь ласка, щоб місце розміщення дитячих робіт було постійно під наглядом, а роботи були захищені від пошкодження.

ДОДАТОК ДЛЯ ВЧИТЕЛЯ 2**Варіанти фідбеків**

ВАЖЛИВО! Після проведення кожної вправи необхідно проводити фідбеки/зворотний зв'язок/рефлексію.

ФІДБЕК 1. Валіза, м'ясорубка, смітник

Запропонуйте підліткам на стікерах написати: що я дізнав(ла)ся нове, що мені було цікаво, про що я хочу ще подумати та що мені було нецікаво. На дошці або на стіні наклейте зображення валізи, м'ясорубки і смітника. Ви можете прокоментувати ці картинки: валіза – все, що знадобиться в майбутньому, м'ясорубка – інформація, над якою необхідно подумати ще, смітник – все, що необхідно викинути, нецікава, некорисна інформація. Діти, коли будуть готові, мають наклеїти відповідно до картинок свої стікери.

ФІДБЕК 2. Незакінчене речення

Напишіть на дошці незакінчене речення. Запропонуйте підліткам подумати та закінчити його. Наприклад: «Сьогодні я дізнав(ла)ся, навчив(ла)ся...»; «Мене найбільше вразило...»; «Я не погоджуюсь з... тому, що... Я погоджуюсь з..., тому, що...».

ФІДБЕК 3. Телефонна розмова

Запропонуйте учням і ученицям зробити уявний телефонний дзвінок подрузі/другу/батькам і розповісти про свої враження. Головна умова – це часове обмеження – 15 секунд. Важливо дати закінчити думку кожному, хто говорить.

ФІДБЕК 4. Десять слів

Запропонуйте учням і ученицям подумати і поділитися своїми враженнями від заняття (дня), використовуючи лише десять 10 слів.

ФІДБЕК 5. Напис на футболці

Запропонуйте учням і ученицям подумати та записати на стікерах якесь коротке речення або словосполучення, яке б змістовно описало їхні враження від вправи. Зазначте, що ця фраза має виглядати як надпис на футболці.

ФІДБЕК 6. Пост у «Твіттері»

Запропонуйте учням і ученицям написати пост у «Твіттері» про вправу, який складатиметься лише з 140 символів. Уникайте словосполучень: «Мені все сподобалось», «Мені нічого не сподобалось» (позаяк це дуже узагальнені фрази, які не передають рефлексії конкретного учасника).

ФІДБЕК 7. Три кольори

Підготуйте кольоровий папір з основними кольорами спектра або використовуйте набори фломастерів.

Запропонуйте учням обрати три кольори, які найповніше відображають їхні почуття після уроку. Вони можуть покласти картку відповідного кольору або замалювати/намалювати трьома кольорами на маленькому папірці.

РОЗДІЛ III. ПРО ОСВІТНЮ ВИСТАВКУ «МОЄ МІСЦЕ». ПРАКТИЧНІ ВПРАВИ

КОНЦЕПЦІЯ МАНДРІВНОЇ ВИСТАВКИ «МОЄ МІСЦЕ»

(тексти: Уляна Устінова, Кіра Крейдерман, дизайн: Дана Верстак)

«Моє місце» – мандрівна виставка, що складається з 18 особистих історій різних людей, котрі були вимушені покинути свої домівки в анексованому Криму і у зоні військових дій у Луганській та Донецькій областях і перебратися до Києва, Хмельницького, Луцька, Миколаєва, Сєверодонецька. Це історії людей, які організували волонтерські та громадські ініціативи упродовж усіх чотирьох хвиль переселення в Києві, Хмельницькому і населених пунктах прифронтової зони. Це історія представника кримсько-татарського народу, котрому було заборонено в'їзд на 5 років на територію Криму та Російської Федерації.

ОСВІТНЯ МЕТА: сформувати безпечний простір для обговорення проблем, з якими зустрічаються вимушені переселенці, через роботу з особистими історіями, яка здійснюється за методикою «Рівний – рівному».

Робота з виставкою також сприяє співпраці між педагогами, школярами, місцевою владою через залучення молоді і надання їй голосу та простору для обміну думками й ідеями щодо викликів сучасного українського суспільства.

Виставку було створено в грудні 2014 – березні 2015 року для олюднення історичних подій в Україні і терміна «вимушений переселенець», опису змін у громаді, що приймає, які пов'язані з переселенням та військовими діями.

Для роботи з цією виставкою розроблено дводенний тренінг для старшокласників. Вони стають гідями виставки, які більше схожі на фасилітаторів, аніж на оповідачів: вони розмовляють з аудиторією, обговорюють життєві ситуації героїв виставки та дізнаються про схожі моменти у житті аудиторії. Таким чином у відвідувачів виставки виникає емпатія до історій героїв, розвивається критичне мислення, і вони формують власне розуміння теми вимушеного переселення в Україні у 2014–2015 роках.

У 2015–2017 роках виставку відвідали близько 7070 учнів, батьків і шкільних педагогів України.

Пропонуємо для роботи у школі дві вправи з цього тренінгу в адаптованому для школи форматі.

ВПРАВА 1. ПРО СКЛАДНЕ – МАЛЮНКАМИ

Цю вправу створено тому, що навіть сучасні українські ЗМІ плутають зміст таких термінів, як «ВПО», «мігрант» і «біженець». Це вносить хаос і непорозуміння у пізнанні теми. Для нас важливо, щоб учні розуміли та чітко розрізняли ці терміни.

МЕТА: Наприкінці вправи учні сформулюють розуміння термінів «вимушено переміщена особа», «біженець», «шукач притулку» та «мігрант», зрозуміють різницю між цими термінами. Учні розвинуть соціальну та комунікативну компетенції.

МАТЕРІАЛИ: Три ватмани (або дошка), маркери, малярний скотч (для розвішування готових плакатів команд), роздруковані визначення термінів.

ПОКРОКОВИЙ ПЛАН ЗАНЯТТЯ:

1. Учні об'єднуються у три команди. Бажано об'єднувати в команди людей, які сидять за різними партами.

2. Кожній команді роздають роздруковану з поясненням терміна (1-ша команда – термін «вимушено переміщена особа», 2-га – терміни «біженець» і «шукач притулку», 3-тя – «мігрант» – див. додаток). Команда читає свій текст і зображує його зміст на ватмані за допомогою малюнків та/або схем.

3. Команди презентують свої малюнки, пояснюючи іншим учням зміст терміна та його особливості.

4. Педагог пропонує приклади для визначення термінології. Учні класифікують і обговорюють такі приклади:

- Віктор поїхав із Тернополя до Варшави працювати. Він – (мігрант, ВПО, біженець, інший варіант).
- Сім'я маленької Каті вимушена була терміново переїхати з Афганістану до України. (Хто вона?)
- Ольга переїхала з Донецька до Києва навчатись у 2011 році.
- Денис із сім'єю переїхав зі Слов'янська до Хмельницького в 2014 році.

ДОДАТОК

ЗАВДАННЯ ДЛЯ КОМАНДИ 1:

Внутрішньо переміщені особи (ВПО). Згідно з керівними принципами ООН з питання про переміщення осіб усередині країни, особи, переміщені всередині країни, визначаються як люди або групи людей, які були змушені рятуватися втечею або покинути свої будинки або місця проживання, через або для того, щоб уникнути наслідків збройного конфлікту, ситуації загального насильства, порушень прав людини або стихійних лих/техногенних катастроф, і які не перетнули міжнародно-визнаний державний кордон країни.

Як повідомило Міністерство соціальної політики України, станом на 23 жовтня 2017 року, за даними структурних підрозділів соціального захисту населення обласних та

Київської міської державних адміністрацій, взято на облік 1 604 059 переселенців, або 1 296 485 сімей із Донбасу і Криму.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ КОМАНДИ 2:

Біженцем визнають особу, яка «перебуває поза межами рідної країни внаслідок добре обґрунтованих побоювань стати жертвою переслідування через свою расу, релігію, національність, належність до певної соціальної групи або політичні погляди, і не може або внаслідок таких побоювань не бажає скористатися захистом своєї країни...» (Конвенція ООН про статус біженців 1951 року). Особам, які брали участь у воєнних злочинах і порушували гуманітарне право чи право про права людини, у тому числі у терористичних актах, категорично відмовляють у наданні захисту, гарантованого біженцям.

Кількість біженців у світі на кінець 2016 року була найбільшою, ніж будь-коли, – 22,5 мільйона людей.

Часто виникають непорозуміння щодо розрізнення біженців та економічних і нелегальних мігрантів, що призводить до неправильних висновків і ксенофобської реакції. Біженці покидають свою країну через загрозу переслідувань і не можуть безпечно повернутися додому в такій ситуації. **Економічний мігрант** зазвичай залишає батьківщину добровільно в пошуках кращого життя. Якщо він або вона забажають повернутися додому, то зможуть скористатися захистом свого уряду.

Шукачем притулку визнають особу, яка заявила, що він або вона є біженцем і бажає, щоб цю заяву було прийнято або відхилено міграційною службою країни притулку. Деякі особи, які шукають притулок, будуть визнані як біженці, а інші – ні.

Загалом шукачів притулку в Україні, які подали документи і чекають на затвердження, більше ніж 6,5 тисячі. Отримати статус біженця в Україні вкрай непросто. Часто ця процедура затягується на роки.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ КОМАНДИ 3:

Мігрант (*лат.* *migrans, migrantis* – переселенець; той, хто переселяється) – це людина, що свідомо та з власної волі перетинає державні або адміністративно-територіальні кордони з метою зміни місця проживання або без такої зміни.

Міграція населення – переміщення людей через кордони тих чи тих територій зі зміною місця проживання назавжди або на більш-менш тривалий час.

Людей, які вчиняють міграцію, називають мігрантами. Розрізняють зовнішні міграції (міжконтинентальні, міждержавні) і внутрішні (всередині країни – між регіонами, містами, сільською і міською місцевістю тощо). Особи, які переселилися за межі країни, – емігранти; які переселилися в країну – іммігранти. Різниця між кількістю іммігрантів і емігрантів – міграційне сальдо – безпосередньо впливає на кількість населення країни.

ВПРАВА 2. «НА МОЮ ДУМКУ»

Цю вправу створено для того, щоб розвинути в учнів почуття емпатії (співпереживання) до героїв виставки «Мое місце». Щоб учні зрозуміли, що схожі думки можуть мати різні люди, що є елементи, які об'єднують учнів та героїв виставки. Також цю вправу, навіть використовуючи наші хештеги, можна проводити без подальшого ознайомлення з виставкою.

Ця вправа буде найрезультативнішою в тому разі, якщо педагог регулярно проводить інтерактивні заняття з класом та може впевнено сказати, що учням безпечно у класі висловлювати свою думку, навіть якщо вона відрізняється від поглядів більшості.

МЕТА: учні розвинуть емпатію та навичку обґрунтовано висловлювати власну думку та отримують можливість обговорювати певну тему без засудження. Учні розвинуть інформаційно-комунікаційну компетенцію.

МАТЕРІАЛИ: набір цитат-хештегів виставки «Мое місце», стільці, розставлені по колу.

ПОКРОКОВИЙ ПЛАН ЗАНЯТТЯ:

1. Перед початком вправи потрібно обговорити правила взаємодії. Часто учасники у цій вправі вирішують розповісти досить особисті історії або висловити свою думку, розуміючи, що вона відрізняється від думок інших людей.

Тому домовтесь з учнями про такі правила:

- «Я-висловлювання» (пояснення див. у словнику термінів).
- Повага до досвіду іншого: ми не критикуємо та не знецінюємо розповіді інших учнів про їхній досвід.
- Правило руки: щоб почути усі ваші думки, важливо, щоб одночасно говорила тільки одна людина. Отже, хочеш сказати – піднімай руку!
- Правило учнів (якщо в них є свій варіант правила, з яким усі погоджуються).

2. В аудиторії розкладені цитати-хештеги таким чином, щоб учні одночасно могли ходити і бачити їх. Стільці для учнів та вчителя розставлені по колу. Учні пропонують вибрати одну або дві цитати-хештеги. Вони можуть обрати саме ту цитату, яка є близькою до їхніх думок. Учні беруть карту зі «своєю» цитатою і займають своє місце.

3. Запропонуйте учням подумати про те, що:

- ця цитата означає у їхньому житті;
- хто міг би її сказати (вік, стать і рід занять цієї людини).

4. Послухайте відповіді дітей на ці запитання за бажанням. Важливо, що відповіді на ці запитання не варто оцінювати: це особиста думка дитини, і у цій вправі важливо подякувати за кожную відповідь.

5. Запитайте в учнів про почуття та емоції, що виникали у них під час вправи. Можна для цього розкласти перед ними плакат із великим списком емоцій або папірці з назвами емоцій та запропонувати учням обрати серед них дві-три емоції і коротко розповісти про одну.

6. Запитайте учнів про те, чим для них особисто було корисне обговорення хештегів.

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ: прочитайте історії з виставки (додаток для педагога 2) та знайдіть у них хештег, з яким ви працювали на уроці. Дайте відповідь на запитання: Що схожого між вашим розумінням хештегу й тим, що вкладав(ла) автор(ка)? Що відмінного між вашим розумінням хештега й тим, що вкладав(ла) автор(ка)? Напишіть есе про те, що змінилось у вашому розумінні хештегу після прочитання історії.

ДОДАТОК ДЛЯ УЧНІВ

«Хештеги виставки»

Ангеліна, Маріам, Джема

#я думала: ми ж Україна – чого боятися?

#для мене це був рік, в який ти можеш вмістити все найкраще

#коли ти ночуєш, ці зірки неймовірні – це моє місце

#допомоги видають не мало, а по змозі

#наша дружба – це щось важливе

#«Хоч би що трапилось – звертайтеся, я свої куртки буду віддавати, тільки б ви ходили зігрітими»

#гуляємо, як гуляли, прогулюємо, вчимося, ростемо, а коли почалась це війна, я відразу почала замислюватись

#я приїхала до українського міста з українського міста

#я б хотіла просто жити

Льоша

#я цим людям не співатиму

#ми зі Світланою потрапили до Криму з конфліктних регіонів

#там дуже апатична політична спільнота, єдина організована сила – це кримські татари

#таке враження, що нас зараз два мільйони, а хочуть, щоб залишився один

#з українським паспортом у Волгограді набагато простіше жити, ніж з українським паспортом десь у Криму

#не думаю, що хтось почувается спокійно і впевнений у завтрашнім дні, поки там стріляють і гинуть люди

Люся

#«Нью-Донецьком»

#поїздила по Україні

#«війна війною, а джаз ніхто не відміняв»

#бути патріотом у Донецьку

#такса – єдина корінна киянка в нашій родині
#це свідомий вибір
#старанно здобувала любов «соцзабезу»
#не люблю термін «ВПО»
#розвиватись і пускати коріння

Світлана

#коли в Криму з'явилися люди в формі без жодних розпізнавальних знаків, це були перші сигнали і дуже сильне відчуття дежавю
#я не хотіла нікуди їхати, я хотіла жити своїм життям, яким жила останні два роки
#мені дуже важливо називати речі своїми іменами, це те, чого не можна робити зараз у Криму
#я можу критикувати нову реформу, свою владу, вийти на площу, сказати все, що я думаю, – сама або з друзями, для мене це символ вільної країни
#в Росії під час чеченської війни не було ані «біженців», ані «внутрішніх переселенців», ніби не було війни і громадське населення не страждало

Влад

#Янамагаюсь не афішувати, звідки я
#не прив'язуюсь до міста, більше до людей
#Я думав, або я почав змінюватись, або всі почали змінюватись
#гарна можливість покинути насиджене місце та почати нове життя
#в Києві є притулки для ЛГБТ-переселенців
#байдужість з'явилась тому, що є відстань

ДОДАТОК ДЛЯ ПЕДАГОГА 1

СЛОВНИК ТЕРМІНІВ:

Я-висловлювання – коли учасник розповідає тільки про свої почуття, свій досвід. Наприклад, не «всі знають, що...», а «я вважаю».

Хештег, або гештег (*англ.* Hashtag, hash – символ ґратки) – слово або фраза, яким передує символ «#». Користувачі можуть об'єднувати групу повідомлень за темою або типом із використанням хештегів – слів або фраз, які починаються з #. Короткі повідомлення в мікроблогах соціальних мереж, таких як Instagram, Twitter, Google+, Facebook і VK, можуть бути помічені хештегом, вміщуючи як одне слово, так і більше об'єднаних слів (але без пробілів). Хештеги дають можливість групувати подібні повідомлення, таким чином можна знайти хештег і отримати набір повідомлень, які його містять.

Внутрішньо переміщені особи (ВПО) – згідно з керівними принципами ООН з питання про переміщення осіб усередині країни, особи, переміщені всередині країни, ви-

значаються як люди або групи людей, які були змушені рятуватися втечею або покинути свої будинки або місця проживання через або для того, щоб уникнути наслідків збройного конфлікту, ситуації загального насильства, порушень прав людини або стихійних лих/техногенних катастроф, і які не перетнули міжнародно-визнаний державний кордон країни.

Шукачем притулку визнають особу, яка заявила, що він або вона є біженцем і бажає, щоб цю заяву було прийнято або відхилено міграційною службою країни притулку. Деякі особи, які шукають притулок, будуть визнані як біженці, а інші – ні.

Мігрант (*лат.* *migrans, migrantis* – переселенець; той, хто переселяється) – це людина, яка свідомо та з власної волі перетинає державні або адміністративно-територіальні кордони з метою зміни місця проживання або без такої зміни.

ДОДАТОК ДЛЯ ПЕДАГОГА 2

Вибрані історії з виставки «Моє місце» *

Льоша

#Ми зі Світланою потрапили до Криму з конфліктних регіонів, я поїхав з Молдови незадовго до конфлікту в Придністров'ї. Наступного дня бахнуло. Але вже було дуже тривожно, коли люди ходили по Кишиневу зі зброєю, без погон, але у формі.

Я в Криму з 1992 року, після армії. Займався одночасно ремонтом побутової та музичної техніки, співав у групі. Існувала така легендарна група на початку 1990-х років у Криму – «Страшные сказки». Мене запросили у відроджений проект цієї групи, ми грали її репертуар, мої пісні, пісні бас-гітариста. У зв'язку з кримськими подіями, я сказав: «Хлопці, **#я цим людям не співатиму**».

Я сьогодні ходив по Інститутській, по Грушевського, і десь там написано: «Гідність – це надовго». Чого зовсім позбавлений кримський соціум – це гідності, самоповаги і свідомості. Нуль. **#Там дуже апатична політична спільнота, єдина організована сила – це кримські татари.** Якби Крим не захопили російські війська, маргінали б посперечались, хтось би сів, хтось поїхав, але більшість залишилась би.

Мені вчора телефонував знайомий бізнесмен із Сімферополя, каже: «Було б мені років 30-35, я б поїхав, а так у мене два будинки. **#Таке враження, що нас зараз два мільйони, а хочуть, щоб залишився один.** І була військова база, обнесена з усіх боків колючим дротом, з ядерною зброєю, і більше ані курортів, ані мостів не передбачається». Сидить тихенько, і вас ніхто не чіпатиме – зараз всі на кухнях.

26 лютого Крим захопили, я не спав днів три. Я вважаю себе такою людиною, яка може передбачити події, але я ніяк не міг передбачити захоплення Криму. **#Другого чи третього березня я повністю усвідомив, що живу в окупації.**

* Повні версії 18 історій з виставки «Моє місце» доступні на сайті Центру інформації про права людини: https://humanrights.org.ua/material/julija_khochu_mati_mozhivist_povernutis-ja_dodomu.

Я пам'ятаю Радянський Союз, а Росія стала незрівнянно гіршою, ніж Радянський Союз. Останній хоч був привабливим для нас, всі рівні, не було палаців та «шубосховищ» – ніхто не крутіший, цим можна тішитись.

Тут за ці проблески свідомості, проблески гідності, в принципі, я згоден ризикувати зниженням рівня життя, падінням національної валюти та іншим, враховуючи можливість повномасштабної війни. **#Тут вибирають вектор, тут є надія, там – немає.** Там можна спокійно займати місце на цвинтарі, знаючи, що нічого з того, що ти хотів, про що мріяв, не здійсниться. Тому що Росія – це не країна, де здійснюються мрії. Це точно.

#Для мене можливість поважати себе й іншого – це те, що відчувається зараз в українському суспільстві. Я це відчуваю під час спілкування із працівниками міліції, воно змінилось. Я можу зовсім спокійно прийти в міліцію, дізнатися дорогу або поставити запитання. Я не відчуваю розділення: тут міліція, а тут ми. Це наші службовці, вони – для нас, ми – для них.

Кримський менталітет зберігається, і буде дуже непросто, якщо Крим повернеться до складу України. Я не знаю, як цих громадян вписати в українське суспільство. Жителі Криму зараз отримали другий паспорт – російський, майже всі це зробили, тому що мати український паспорт – це героїзм, у мене є кілька таких знайомих. **#З українським паспортом у Волгограді набагато простіше жити, ніж з українським паспортом десь у Криму.** У Волгограді тобі видадуть грошовий переказ, а в Криму не видадуть. У Волгограді по «швидкій» тебе приймуть, у Криму – тільки якщо помиратимеш.

Олексій і Світлана – герої виставки «Моє місце»

Я спілкуюсь з людьми, які розділяють мою позицію, і не бачу різниці в тому, живе ця людина у Львові або в Росії. З деякими людьми не можна не спілкуватись, як-от із батьками, але ми все зводимо до погоди і здоров'я. Для них я – зрадник: я росіянин, народився в Росії, завжди міг отримати російське громадянство, служив у Радянській армії. **#Але я ніколи не жив по своїй волі в Росії, мені довелося там провести різні періоди мого життя, і мені завжди там було некомфортно, у Находці, у Москві, у Тольятті.** «А як же Крим? Ми знаємо, як ти до Криму ставишся». Дорогі, мені легше змінити місто, ніж країну.

Хочеться якогось житла, справа не в тому, скільки йде на оренду. Хочеться знати, що є дім. Мое. Я дуже хочу чесно платити державі податки, я хочу влаштуватися на роботу офіційно і чесно платити державі податки. Тут і зараз я хочу, щоб закінчилась війна, тому що я **#не думаю, що хтось почувається спокійно і впевнений в завтрашньому дні, поки там стріляють і гинуть люди.**

Світлана

Зимом 1991–1992 років не просто люди з автоматами ходили по Грозному, я зустрічала своїх однокласників, нам було по 15–16 років. Ми фактично були дітьми, і вони вже мали зброю. **#Коли в Криму з'явилися люди в формі без жодних розпізнавальних знаків, це були перші сигнали і дуже сильне відчуття дежавю.**

23 лютого моєму брату зателефонувала з сільради знайома з запитанням: «Не хочеш ли ты послужить родине? Тебе выдадут камуфляж в сельсовете, будешь самообороной, будешь защищать Крым от фашистов». Мій брат спитав з іронією: «А где фашисты? Сколько платить будете?», йому відповіли: «Будут фашисты. Ну, это же за идею!». **#Як це виглядало там – у селі Перевальне, було страшно і цинічно до жаху.** Сини офіцерів, старі офіцери у військовій частині з автоматами, замотаними ізоляційною стрічкою. А навкруги стояла добре озброєна армія, з автоматами, в добротному камуфляжі, без жодних розпізнавальних символів, і серед них людей двадцять місцевих хлопців – самооборона. І якщо б в українських офіцерів здали нерви, хтось натиснув би на курок, вийшов би збройний конфлікт – українські офіцери стріляють у своїх дітей.

Я стійка до навіювання, але я не витримала і 1 березня приїхала в Київ, тому що я не дивилась телевизор і не читала газет Криму, але моє коло спілкування видавало такий щільний потік інформації, що не повірити було складно. Я приїхала в Київ, ще не розуміючи, що відбувається в Сімферополі, залишила Льошку (чоловік Світлани. – *Ред.*), залишила дітей, тата, довкола «зелёные человечки». В Києві я потрапила на прощання людей з героями Небесної Сотні. **#Одразу стало все зрозуміло, справжня правда була там – у цьому безкінечному мовчазному потоці людей, котрі приходили зі свічками, квітами, в цьому було дуже багато гідності та печалі.**

Ми вийшли з Майдану, мій друг каже: «Света, ты только не волнуйся. Госдума одобрила введение войск в Украину». Я зрозуміла, що більша частина мого життя закінчилась, я втратила сон і апетит, два місяці мені було тяжко їсти, жити. Я тоді ніякого рішення не прийняла – рішення прийняли за мене. **#Я не хотіла нікуди їхати, я хотіла жити своїм життям, яким жила останні два роки.** У мене був розквіт моєї кар'єри, моїх

проектів. Я не уявляю, як це можливо зараз – привозити людей з України в Росію і навпаки. Я дуже багато залишила – шматок землі, на якому збирались будувати будинок, моєї кримської землі, предмета моєї гордості. Мрії, з якими потрібно було розлучитись. Залишила батька і брата. Тому щодо вимушеності – таке в мене є.

У мене своя історія про російське громадянство. Я народилася у Грозному, та під час розпаду СРСР автоматично перетворилася на громадянку РФ. Коли я отримала український паспорт, треба було пройти повну процедуру відмови від російського громадянства. **#Зараз із кримчанами я мала б стати громадянкою Росії, і я вдруге відмовляюся.** Мені знову роблять пропозицію, і мені знову доводиться від неї відмовлятися.

Я дуже люблю говорити, і говорити те, що думаю. Іноді я кажу дурниці, але я хочу, щоб мене за ці дурниці не вбивали, не саджали за ґрати й не карали. **#Мені дуже важливо називати речі своїми іменами, це те, чого не можна робити зараз у Криму.** Ми коли приїхали сюди, це був червень, ми до середини липня говорили пошепки про Крим, ловили себе на цьому і сміялись. Це те, чого я ніколи не побажаю своїм дітям, це мої вимоги до простору, в якому я роститиму своїх дітей.

Є багато волонтерів, які приїхали з Донецька і Луганська. Ти починаєш допомагати тим, кому ще гірше, ніж тобі, такі люди інтегруються в нове життя набагато швидше і страждають менше. Є такий вислів: дай людині не рибу, дай людині сітку. Для мене важ-

Родина Олексія і Світлани з доньками та кішками

ливо, що люди продовжують допомагати, тому що **#в Росії під час чеченської війни, за офіційною версією, не було ані «біженців», ані «внутрішніх переселенців», ніби не було війни і цивільне населення не страждало.** В цьому плані українське суспільство і українська держава допомагають, як можуть. Нам, як країні, ніколи не доводилося опинитися в такій ситуації, у нас дуже слабкі соціальні інститути.

Я пишаюсь, що ми вижили, ми перебралися. Ми залишилися собою, мені не доводиться зараз мовчати. Я можу говорити, **#я можу критикувати нову реформу, свою владу, вийти на площу, сказати все, що я думаю, – сама або з друзями, для мене це символ вільної країни.** Я обрала цю свободу і дуже пишаюсь собою. І пишаюсь Льошею. Мені було дуже страшно їхати з Криму, і те, що він надав цьому імпульсу такої чоловічої сили, рішучості і сказав «покладись на мене», – мені від цього було добре.

Ангеліна, Маріам, Джема

Джема

Для мене **#наша дружба – це щось важливе,** я справді не хочу це втрачати. Я відчуваю, що такого давно не було після Луганська. І просто приємно, що є люди, котрим можна і зателефонувати, і поговорити, і зустрітись.

Щось у цьому терміні «ВПО» для мене є таке нележке. Це відбувалося зі мною, це я поїхала, для мене не так вже й легко чути, коли говорять «переселенці». В Луганську саме залишився останній рік, я збиралася в інше місто в університет, і **#для мене це був рік, в який ти можеш вмістити все найкраще,** – я втратила його.

Я і ще кілька однокласників пішли в один ліцей, у котрому ми навчаємось безкоштовно, і директорка з нами розмовляла, хороша така людина, весела жінка. Казала нам: **#«Хоч би що трапилося – звертайтеся, я свої куртки буду віддавати, тільки б ви ходили зігрітими».**

#Я б хотіла просто жити. В мене дуже мало часу зараз, я живу далеко, в мене близько трьох із половиною годин іде на дорогу. Час летить, і мені хочеться, щоб настало літо, і я могла просто гуляти, і просто витратити час трішечки намарне, і так, хочу вступити [до університету].

Ангеліна

#Змінився не стільки Київ, скільки кияни. Люди багато пережили за цю зиму. Тепер всі зі стрічками, а торік коли ввечері йдеш, у тебе на рюкзаку стрічка, і ти думаєш: хоч би не нарватися. Пам'ятаю, як знайомі дорослі збирались і патрулювали Поділ. Так приємно і дивно, коли люди не тому, що їм вигідно, а для того, щоб допомогти один одному, збирались, кооперувались, без перетягування ковдри на себе.

У Києві **#допомоги видають не мало, а по зможі.** Більше людей почали приїжджати, а ресурси вичерпані. Буває, приходять з питанням: «Ну, що ви мені маєте видати?».

Я влітку працювала в одній організації, що допомагала переселенцям. Мені якось мазок винесла одна бабуся. Я їй пропонувала допомогу в пошуку певних речей, а вона мені: «Я бачу, що у вас все молодіжне!». Я не винна, що речі приносить в основному молодь. Всі люди різні, і якщо їде тисяча людей, не буде ж вся тисяча такими, щоб мені сподобались, правильно? Можна зрозуміти людей, особливо похилого віку: зірватись з місця, де прожив усе життя – величезний стрес.

Маріам

Знакове місце – це дах. Біля «Кристала», напроти готелю «Луганськ», я туди ходила з подругами, з п'ятого класу. Пікніки там влаштовували з ночівлями. **#Коли ти ночуєш, ці зірки неймовірні – це моє місце.** Я коли приїхала в Луганськ у другій половині жовтня, залишилась одна – мої подруги дві в Москві, одна у Львові. І я пішла на дах, а місто вже зруйновано, не так вже й сильно, але відчуття таке, що взагалі не те. І я сиджу, а місце все одно моє.

Луганськ змінювався разом з людьми. Місто змінилось не тільки зовні. З цією сиреною почало змінюватись місто. Будівлі фарбували і перефарбовували у прапори Росії і України. На українських прапорах свастику малювали – мене це так дратувало. Я ходила з балончиком і замальовувала ці російські прапори, як тільки могла. Я не боялась, хоч мене залякували, а **#я думала: ми ж Україна – чого боятися?**

Маріам, Джема і Ангеліна на відкритті виставки «Моє місце» у Києві, 2015 рік.

З луганчанами мене об'єднують спільні спогади: ми з ними зростали, навчались, колись у нас були спільні погляди, і взагалі політику прибираємо, нам шістнадцять років – ми не думаємо тільки про це. Ми **#гуляємо, як гуляли, прогулюємо, вчимося, ростемо, а коли почалась ця війна, я відразу почала замислюватись** – а за кого я? А як краще? Я стала дорослішати.

Ангеліна, Маріам і Джема: героїні виставки «Моє місце»

Вчителька у новій школі запитала мене: «Чого ви у свою Росію не звалюєте? Чому не живете в Луганську, чому приїхали у Київ?». «Що, пробачте? Поїдь у Луганськ, поживи там. В нас там дуже добре, гаряче, чому б ні. В школі можна швидко дізнатись, що це дівчина з Луганська, і знайдеться серед маси людина “чого приїхала?”». **#Я приїхала до українського міста** з українського міста, я так захотіла, я тут хотіла вступати, мені подобається це місто.

Для мене досягнення – я **#проводжу в молодшій школі уроки з прав людини і толерантності**. Я сперечалась зі своєю вчителькою під час уроку щодо визначення толерантності, на уроці був директор, і зараз я проводжу уроки. Я можу дітям це донести так, щоб вони зрозуміли і змогли комусь розповісти. До мене батьки підходили і казали: «Моя дитина почала краще ставитися до своєї сестри, ти така розумниця».

Влад – герой виставки «Мое місце»

Влад

Я з Єнакієвого. Останнім часом соромно говорити, звідки я, у зв'язку з подіями, що відбуваються. І навіть винайм житла – дуже неприємно слухати, що «понаехали донбасские». Різні є «донбасские». **#Я намагаюсь не афішувати, звідки я.**

З Єнакієвим мене майже нічого не пов'язує, я вже настільки від'єднався від цього міста, що стер багато емоційних спогадів. А з Луганськом – це було зовсім нещодавно, були моменти знакові, цікаві, романтичні, але я **#не прив'язуюсь до міста, більше до людей.** Я зараз потроху стираю емоційну пам'ять про Луганськ, мене там давно не було, я, скоріш за все, там жити не буду.

Коли все почалось, події розвивались дуже дивно та по-дурному. Для мене це здавалось дурною казкою, нормальні люди не мали в це вірити і в це вливатися. Коли люди кричали, що все погано і ми маємо захищати своїх невідомо від кого, коли в Луганську захопили СБУ, вкрали зброю, і люди ходили з нею по місту, це було якесь гангстерське кіно, тому що в реальному житті я собі такого ніколи не уявляв, тут завжди було спокійно. Я думав, це може зачепити мене, що стану таким самим неадекватним. Чому був страх? Я зрозумів, що люди, з якими я спілкувався протягом двох років навчання, коли

все почалось, думали зовсім інакше. Я перестав їх розуміти, мені здавалось, що я на якомусь відшибі, мене не чують, мене не розуміють і навколо мене всі змінились.

#Я думав, або я почав змінюватись, або всі почали змінюватись.

Якби я не виїхав, я б не скоро десь побував і подорожував. Ця вимушеність дала мені можливість побачити Україну, за ці літо та осінь, які були вже поза Донбасом – територією мого народження і дорослішання. Я багато де побував, познайомився з багатьма людьми. Для мене це була **#гарна можливість покинути насиджене місце та почати нове життя.**

В мене з'явилась можливість взяти участь у ЛГБТ-конференції, в Києві. У той же день, як сказали про конференцію, я поїхав по квитки. Батьки мене відмовляли кудись їхати, небезпечно, в Єнакієвому буде безпечніше. Страшно було, коли я їхав, ми проїжджали через блокпост – ці мішки з піском, люди в камуфляжі з автоматами, які заряджені, і в будь-який момент вони можуть попросити вийти, якщо їм щось не сподобається. На конференції я з'ясував, що **#в Києві є притулки для ЛГБТ-переселенців** із Криму та людей із Донбасу. І я скористався цією можливістю, але не зразу, бо шелтер був заповнений. Спочатку, коли я сказав батькам, що не їду додому і залишаюся в Києві, була паніка, шок, як це так, але потім через день, коли вони зрозуміли, що дійсно мені тут буде безпечніше, сказали: «Так, залишайся, не приїжджай».

В мене двоякі відчуття виникають, коли я телефоную батькам і вони розповідають, що сьогодні в будинок, де живе брат моєї мами, потрапив снаряд і знищив половину дев'ятиповерхового будинку. Вони не постраждали, але у них у квартирі по одній стороні вилетіли усі вікна від вибуху. Це мої родичі, і мені, з одного боку, дуже шкода, але я нічим не можу їм допомогти. З іншого боку, я перебуваю не там, мене це не зачіпає, я в цьому не беру участі, з'являється байдужість. Ця **#байдужість з'явилась тому, що є відстань.** А що відбувається там... Ну, в Іраку теж стріляють, нам же спокійно...

Минулий семестр я навчався тут як тимчасово допущений студент. Я не знаю, завдяки кому ми цього досягли, але особисто я написав п'ять листів Квиту Сергію Мироновичу, ходив у Міністерство освіти майже кожного дня і вимагав, щоб щось вирішили з цим питанням. Навчання через півтора тижні, і невідомо, що нам робити. Повернутись назад ми не можемо, як вчитись далі, якщо ми хочемо, невідомо. Вийшла, нарешті, постанова, що ми можемо бути тимчасово допущеними, нам зарахують цю сесію. Зараз **#я вже офіційно студент, мене зарахували, але ні стипендію не виплачували, ні гуртожиток не давали,** нічого. Найближчим часом планую знову навідатись до Міністерства освіти України, це вже трохи драгує, тому що Міністерство та держава нічого не роблять, щоб допомогти студентам, які вимушені були покинути свої місця навчання і проживання.

Якщо люди хочуть, вони можуть допомогти, і допомогти не в плані якихось грошей чи чогось глобального, а маленького, **#навіть емоційна підтримка або позитивний настрій – це вже буде допомога.** Люди, які приїхали із зони АТО, з Криму, мають розуміти, що так, вони не винні в тому, що відбулось. Думаю, більшою мірою не винні. Але вони мають звикнути до того, що ніхто нічого замість них робити не буде. Вони мають взяти себе в руки і змінити себе.

Люся – героїня виставки
«Моє місце»

Люся

Я дуже прив'язана до Донецька, в мене в голові є моя карта, я заплющую очі і пам'ятаю всі маршрути, котрими я ходила. Навіть з кожним кіоском у мене щось пов'язано, не обов'язково це якийсь пам'ятник. Щотижня я могла бачити, як змінюється Донецьк. Особливо перед Євро-2012 змінювалось так багато всього, мені здавалось, що ми стали чимось європейським, новим центром України, таким собі #«Нью-Донецьком». За Євро-2012 в мене була така гордість, що нам стільки уваги приділено, і ми так гідно зустрічаємо цей чемпіонат.

За останні п'ять років я #поїздила по Україні: була у Львові, Ужгороді, на Закарпатті та в Одесі. Я бачила різні куточки нашої країни, тому для мене були абсурдом висловлювання, що там «суцільні бандерівці і хунта». Які «бандерівці»? Люди, ви взагалі щось інше бачили, крім Донецька?

Бути патріотом в Україні і #бути патріотом у Донецьку – це були дві різні речі, тут ти – у меншості. В багатьох моїх однокурсників була така впевненість, що Донецьк годує всю Україну, так навіювалося. Не знаю, чи дивились вони якусь офіційну статистику за всіма грошовими вливаннями у Донецьк. Мені було дивно бачити, що відбувається на моїх очах у місті. Я жила в центрі і могла кожен день проходити повз захоплену адміністрацію, і хотілось хоч своїм виразом обличчя не видати, як мені це все жахливо і гидко. Я була одна і відчувала себе покинутою.

Наш останній діалог «ВКонтакте» – ще перед тим, як роз'їхатись, це був травень – мав назву #«війна війною, а джаз ніхто не відміняв». Ми пішли слухати джаз, коли адміністрація захоплена, радіо захоплене, ми пішли слухати джаз і будувати свої плани, куди ми їдемо.

Поки я навчалась у Маріуполі, я виношувала плани реалізувати себе у великому місті. Але одна справа, коли ти їдеш у столицю і знаєш, що на тебе чекає дім і ти можеш у будь-який момент повернутися, а інша справа, коли це вимушено. Моя історія не унікальна, чимало людей пережили це. Влітку я поїхала в Грецію до мами. Свою квартиру я востаннє бачила в кінці червня – збрала речі, попрощалася з кішкою, полетіла до мами. А коли я через півтора місяці поверталась у Донецьк – перекрыли повітряний простір, і **#мій літак не зміг долетіти до середини Дніпра**, нас відправили на Київ.

Я пам'ятаю, як **#у перший місяць, коли ми жили в Києві**, скільки нам зробили добра. Ми жили один тиждень в одного, другий – в іншого, і, опиняючись у таких безвихідних ситуаціях, ти можеш краще прийняти чужий біль. І я зрозуміла, що якщо коли-небудь хтось до мене буде проситись у квартиру – в мене є матрац. Це відчуття в мене з'явилося.

У мене бабуся залишилась в Старобешевому, а тітка – в Комсомольському, ця територія під «ДНР». Коли тітка телефонує мені, а я підіймаюсь фунікулером і милуюся Києвом, вона розповідає, що борщ приготувала і їсти більше нічого, не факт, що вона отримає наступну зарплатню. І я розумію, що я не можу їй ніяк допомогти: грошей не переслати, не передати – це окуповані території. Я можу їй сказати: «Не впадай у відчай!» – і подивитись на дивовижні київські вогні. Це мене мучить. Такі дзвінки ззовні я сприймаю достатньо болісно. Життя тут триває, ми поїхали з сестрою, ми починаємо щось нове, тут, безумовно, набагато краще. **#Це свідомий вибір** – бути тут, а не там.

Коли я їду на роботу з Троєщини, через Московський міст, я завжди дивлюсь на Дніпро. Подобається Андріївським узвозом гуляти. Мені навіть ставок за моїм будинком подобається. Я там Лоррі вигулюю. Лоррі – це **#такса, єдина корінна киянка в нашій родині**, вона вже з'явилась у нас в Києві. Багато хто запитує у нас, чи ця собака в нас із Донецька. «Та ви що, божевільні? Ви ж самі щойно переїхали, а вже собаку завели». Для мене багато речей стало легше пережити, коли є жива істота, котре тебе любить. Вона – як інопланетянин такий, відчуває нас і збирає разом, таке створіння рідне. І коли з'являється відповідальність за когось рідного, це дуже прив'язує до дому.

Я **#старанно здобувала любов «соцзабезу»**, я дуже хотіла любові та визнання. Але відвідування «соцзабезу», ці нескінченні черги, вони настільки вбивають віру в людство, віру в те, що відбувається. Пам'ятаю, як я отримала довідку, я хотіла відсвяткувати, хоч насправді що святкувати, що в мене «довідка про переміщення»? В цих місцях у людей мусить бути терпіння, тому що в них пахне безнадійністю та безвихіддю. Це таке болото, яке затягує.

#Не люблю термін «ВПО», мені здається, коли людину називають переселенцем, це як клеймо, бракований товар. Мені здається, переселенцям буде легше, коли їх не будуть називати так, принаймні в побуті, не в офіційних паперах, не роблячи розмежувань на «свій» і «чужий».

Зараз мені хотілось б **#розвиватись і пускати коріння в цьому місці**. Точно не переїжджати кудись, не гнатись за кордон або в якесь інше місто. Мені хочеться саме зараз бути тут, у цьому місці, хочеться звикати до нього, я навіть полицки для книг прибила нові.

ПРО КОМАНДУ ПРОЕКТУ

АВТОРКИ КНИГИ

Кіра Крейдерман

Має вищу психологічну освіту, проводить тренінги з громадянської освіти та міжкультурного діалогу.

Координує Міжнародну програму «Джерела толерантності» з міжетнічної толерантності для підлітків у Молдові – з 2011 року і до сьогодні, в Грузії – у 2012 році.

Створила у співавторстві освітню виставку «Мое місце» та програму проекту «Будуємо мости, а не стіни», освітню виставку «Разом» (2011–2016), методичні посібники «Прогулянки пам'яттю» (2014) та «Полікультуріка» (2010).

Проводить тренінги з методики «Театр пригноблених» і форум-театру з 2007 року. Одна з ініціаторів проекту «Театр для діалогу». Працює над створенням освітнього відеоконтенту з тренінговими групами в Молдові та Україні за методиками «Free2Create» (відеодилеми з прав людини та недискримінації) та «Memory Walk» (відеодослідження через пам'ятні місця у міському просторі).

Проводила тренінги з інтерактивного театру літнього інституту «Навчай для України – 2017».

Любить, коли проекти, які вона створює, починають жити своїм життям. У команді Освітнього центру цінує атмосферу свободи, можливість розділити спільні цінності та ідеї і спільну реалізацію божевільних проектів, що крокують в ногу з часом та командою.

Анна Ленчовська

Має вищу психологічну освіту, виконавча директорка ГО «Київський освітній центр “Простір толерантності”», консультантка фонду Шоа університету Південної Каліфорнії в Україні.

Співавторка виставки «Разом» (2011), методичного посібника «Полікультуріка» (2010), посібника «Я, ти, він, вона...» (2009), авторка посібника «Free to Choose», освітніх матеріалів про дітей-біженців, навчальних матеріалів на платформі Iwitness. Проводить

ПРО КОМАНДУ ПРОЕКТУ

тренінги з педагогіки, вікової психології, міжкультурної освіти, історичної пам'яті, психології викладання теми конфліктів і війни у школі. Працювала дитячим клінічним психологом.

Співкоординаторка літнього інституту «Навчай для України – 2017». Закінчила освітню програму II ступеня з психотерапії Київського гештальт університету, програми з групової та сімейної психотерапії. Проходила стажування у фонді Бертельсмана (Німеччина), Клініці з підліткової психіатрії та психотерапії (Німеччина).

Сфера професійних інтересів: дитяча психологія і психотерапія, організаційний розвиток, права людини, мирне врегулювання конфліктів, міжкультурна освіта, використання кіно для освіти з толерантності.

Олена Почаєвець

Професійна гідролог у науково-дослідному секторі. Аспірантка географічного факультету Київського національного університету ім. Т. Шевченка.

Працювала програмним директором підліткової зміни Дитячого міжнаціонального табору «Джерела толерантності», вихователькою у цьому таборі упродовж 11 років в Україні, Молдові та Грузії. Тренерка та співавторка курсу «Будуємо мости, а не стіни», створює навчальні матеріали на платформі Iwitness. Проводить підготовку гідів для освітньої виставки «Разом» і «Моє місце». Любить розробляти та проводити заняття з відео.

Тренерка літнього інституту «Навчай для України – 2017».

Ульяна Устінова

Тренерка молодіжних проектів Київського освітнього центру «Простір толерантності». Проводить авторські майстерні для підлітків у таборах.

Співавторка виставки «Моє місце» та чотирьох стендів виставки «Разом», навчає гідів-фасилітаторів, педагогів та психологів проекту «Моє місце». Створює навчальні матеріали на платформі Iwitness.

Експертка з протидії торгівлі людьми проектів ОБСЄ та МОМ.

Тренерка літнього інституту «Навчай для України – 2017».

Завершила освітню програму I ступеня «Психологічні навички у роботі з дітьми та батьками» Київського гештальт університету.

КУРС «БУДУЄМО МОСТИ, А НЕ СТІНИ»

КОМАНДА 2014:

Бакуліна Наталія, Баталіна Людмила, Бондаренко Людмила, Верстак Дана, Войтенко Олександр, Грінберг Мирослав, Дедушкін Богдан, Івакіна Ірина, Книжний Андрій, Койнов Сергій, Крейдерман Кіра, Кротюк Квітка, Ленчовська Анна, Мусевич Володимир, Нечипорук Руслан, Опаець Костянтин, Пелехата Каміла, Почаєвець Олександр, Почаєвець Олена, Смірнова Антоніна, Устінова Уляна, Фогельсон Ольга, Хоменко Олена, Хорхе-Айнхорн Ялмар, Хряпін Віталій, Цинцадзе Манана, Шевченко Альфія.

Курс було реалізовано завдяки сприянню Посольства США в Україні, Посольства Нідерландів в Україні, ЄАЕК, внескам батьків.

КОМАНДА 2015:

Бакуліна Наталія, Баталіна Людмила, Бондаренко Людмила, Верстак Дана, Войтенко Богдана, Грінберг Мирослав, Делеменчук Олександра, Дедушкін Богдан, Івакіна Ірина, Книжний Андрій, Койнов Сергій, Коробенко Яна, Крейдерман Кіра, Ленчовська Анна, Мусевич Володимир, Нечипорук Руслан, Опаець Костянтин, Осінцева Анастасія, Почаєвець Олександр, Почаєвець Олена, Савчук Євгеній, Смірнова Антоніна, Токав-Седх Патриція, Устінова Уляна, Фогельсон Ольга, Хоменко Олена, Хряпін Віталій, Шевченко Альфія.

Курс було реалізовано завдяки сприянню українських бізнес-компаній «Інфопульс Україна», Work.ua, міжнародних фондів і структур ChildFund Deutschland та Київського офісу ЄАЕК, краудфандінгу та внескам батьків.

КОМАНДА 2017:

Баталіна Людмила, Верстак Дана, Войтенко Олександр, Грінберг Мирослав, Делеменчук Олександра, Дедушкін Богдан, Дідковський Ілля, Жданова Дар'я, Книжний Андрій, Койнов Сергій, Коллер Людмила, Колотило Ірина, Коробенко Яна, Ленчовська Анна, Малхасян Санасар, Миронов Олександр, Мусевич Володимир, Найем Маріам, Нечипорук Руслан, Опаець Костянтин, Осінцева Анастасія, Постолатій Катерина, Почаєвець Олександр, Почаєвець Олена, Провозін Анна, Савчук Євген, Смірнова Антоніна, Устінова Уляна, Харазія Ніко, Хоменко Олена, Хряпін Віталій, Чіркова Олександра.

Курс було реалізовано завдяки сприянню українських бізнес-компаній «Інфопульс Україна», Work.ua; міжнародних структур: Фонду з прав людини Міністерства закордонних справ Нідерландів, ChildFund Deutschland; у співпраці з Восток Vostok SOS (Україна) та ГО «Мондо» (Естонія) за фінансової підтримки Міністерства закордонних справ Естонії; внескам приватних доброчинців через платформу «Спільнокошт» і внескам батьків.

Територія підтримки: безпечні простори для підлітків у часи військового конфлікту
Навчально-методичний посібник

Створено у проєкті «Моє місце – інтеграційні заходи для дітей-переселенців у чотирьох південних областях України», за фінансової підтримки Міністерства закордонних справ Німеччини

Відповідальна редакторка: Анна Ленчовська
Авторки-упорядниці: Кіра Крейдерман, Олена Почаєвець, Ульяна Устінова
Коректорка: Олена Пазюк
Дизайн, макет, фото: Дана Верстак
Фото: Яна Коробенко

Київський освітній центр «Простір толерантності»
Київ, вул. Хорива, 22/28, оф. 54

www.tolerspace.org.ua
<https://www.facebook.com/tolerspace/>
Youtube channel: Tolerspace

Друк:
Поліграфічна фірма «Все просто»
Київ, вул. Скляренко, 9, 901
zakaz@prosto.kiev.ua